

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORIAE LITTERARUM
HUNGARICARUM

TOMUS VI.

723705
SZEGED

1966

Szerkeszti:

HORVÁTH KÁROLY és TAMÁS ATTILA

Technikai szerkesztő:

NACSÁDY JÓZSEF

Kiadja:

A JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KARA

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000387416

B 20 3537

KESERŐ BÁLINT:

A MAGYAR PROTESTÁNS-POLGÁRI KÉSŐHUMANIZMUS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A jelenlegi időpont a lehető legalkalmatlanabb arra, hogy bárki is megkíséreljen igényes és újszerű *összefoglaló* értékelést adni a címben jelzett tárgyról. Egyrészt ugyanis alig másfél éve annak, hogy az első teljességre törekvő marxista összefoglalás — irodalomtörténeti kézikönyvünk második kötetében — napvilágot látott. Másrészt ez az időszak, s ez a téma éppen napjainkban került az alapkutatások középpontjába. Sok évtizedes elmaradást pótlendő, a régi magyar irodalom és kultúra egy egész sor vállalkozása koncentrál most erre: a XVII. század első harmada kelet-magyarországi irodalmának és kultúrájának feltérképezésére. Így a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának már megjelent és a közelmúltban megjelenő kötetei az időszak vertermésének először adják teljes kritikai kiadását; a régi magyar próza emlékeinek hasonló típusú tervezett kiadása pedig éppen az észak-kelet-magyarországi kultúra és irodalom olyan jelentős vagy érdekes képviselőinek munkáit teszi hozzáférhetővé, mint amilyenek Ecsedi Báthori István, Szepsi Csombor Márton, Laskai Matkó János, s nem utolsó sorban a kor protestáns törekvéseinek reprezentánsa, Szenczi Molnár Albert; s a régóta hiányzó iratkiadások sem késnek sokáig, többek közt előkészületben van egy nagyobb levélgyűjtemény. Történettudományunk és irodalomtörténet írásunk egyaránt sok olyan problémával birkózik, aminek gyökerei ebbe az időszakba és ebbe a körbe nyúlnak vissza; elég, ha csak a nemesség és középrétegek nemzettudatának vagy államelméleti tudományosságunk fejlődésének problémáira utalunk.

Ebben a helyzetben a közelmúltban lezárt összefoglalás egy korrigált változatának a kidolgozása alighanem túl korai kísérletnek, felesleges erőpocsékolásnak bizonyulna, és — a gyakorlati szükségletek és lehetőségek figyelmen kívül hagyása miatt — jórészt doktrinér spekulálgatást „eredményezhetne” csupán. Úgy tűnik, hogy ismételt összefoglalás helyett ma az „alapkutatások” (főleg szöveg és iratkiadások) meggyorsítására és részlettanulmányokra van inkább lehetőség és szükség.

Talán addig se fölösleges azonban a közelmúlt legfontosabb, összefoglaló megnyilatkozásaihoz fűzhető észrevételek publikálása. Ilyen megfontolásból kiindulva az alábbiakban két régebben készült vázlat majdnem változatlan alakban kerül közlésre.

Az első vázlat Klaniczay későreneszánsz-tanulmányához, a második az irodalomtörténeti kézikönyv megfelelő fejezetének *kéziratához* készült. Bizonyos részletekben mindkettő veszített aktualitásából a kézikönyv végleges változatának megjelenésével. Más részletek viszont nagyon is időszerűek maradtak. Ez a körülmény — a végleges, részletes összefoglaló elemzés jelzett nehézségei mellett — talán indokolja a szokatlan eljárást: évekkel ezelőtt készült megjegyzések átdolgozás nélküli közreadását.

A Balassi halála és Zrínyi fellépése közti félszázad a régi irodalomtörténeti összefoglalásokban egyöntetűen és egyértelműen hanyatló időszaknak, igazi hullámvölgynek számít, amivel alig érdemes foglalkozni. Alig készültek igényes szöveg- és iratkiadások (Szenczy Molnár Albert naplójának és levelezésének Dézsi-féle kiadása ritka kivételek közé tartozik és máig fontos kincsbánya a kor kutatója számára).

A felszabadulás után irodalomtudományunk nem egyszerűen „átértékelte”, hanem valósággal felfedezte ezt a kort, s ez időszaknak éppen keletmagyarországi, protestáns-polgári törekvéseit haladó hagyományaink egyik legfontosabb elemének vélte. Itt kerestük a kezdeteit azoknak a német-ellenes nemzeti küzdelmeinknek, melyek sajnos egészen 1945-ig életbevágóan, véresen időszerűek maradtak, s az igaz vagy hamis „kuruc”-versek és -költők tucatjait produkálták három és fél évszázadon át. Itt kerestük előzményeit a XVII. század derekára kibontakozott antifeudális ideológiai társadalmi küzdelmeknek, annak a sajátos társadalombíráló és önostorozó attitűdnek, ami a hazafi elkeseredéssel párosulva állítólag meghatározta egész további kulturális fejlődésünk javarészét. Szögezzük le: nem alaptalanul kerestük mindezt azokban az évtizedekben, csak vulgárisan leegyszerűsítettünk közben sok bonyolult jelenséget, és eléggé elszigetelten láttuk kultúránknak ezt a darabját.

A Rimay kritikai kiadáson kívül néhány nagyobb vállalkozásnak is ezekben az években vetette meg az alapját irodalomtudományunk. Nem teremtett azonban meg mindjárt olyan koncepciót, ami alkalmas lett volna e korszak problémáinak átfogó elemzésére.¹ Ebben a tekintetben Klaniczay Tibor 1959-es tanulmányáé az úttörés érdeme. Jelentős volt az a felfedezés, hogy egy rezignált, újsztoikus világnézet társul a századfordulón egy majdnem dekadens stílusváltozattal — s mindez egy osztály váltságát tükrözi. Ennek az átmeneti időszaknak korszerű, marxista elemzési kísérlete sok mindenre rávilágított tárgyán túl is. Így nem lehet véletlen, hogy épp 1959 után kezdett kialakulni a magyar reneszánsz és barokk modern koncepciója: innen, az átmeneti kor világnézete és stílusa felől lehetett legjobban „kipillantani” időben előre és hátrafelé is.

A kitűnő tanulmány nem tűzi ki célul a keleti országrészekben kikristályosodó protestáns-polgári kultúra és irodalom fejlődésének részletes vizsgálatát. A dolog természetéből következik azonban, hogy nem is hallgathat erről, s különösen gyakran tér ki általában a vallási és felekezeti törekvések szerepére. Ilyen vonatkozású észrevételei közül a következők látszanak a legfontosabbaknak:

1. Nagyon óvatosan, de utal arra — épp az újsztoicizmus főnemesi „szerteáramlásának” tehát a jelenség kialakulásának bemutatása előtt —, hogy lényegében mégiscsak a *vallásos* kultúra ellenére ment végbe ez a folyamat; *azért mert* „a humanista kultúra ekkorra már sokkal jobban áthatotta a magyar nemességet, semhogy a vallás pusztán önmagában elég támaszt adhatott volna” (It 1960, 45.). Ugyanígy — tehát szintén óvatosan, fenntartásokkal — méltatja ez irányzat *világi* tendenciáinak jelentőségét (Ih. 55.).

2. A másik kérdés ahol Klaniczay szinte önkéntelenül hangsúlyozza ez irányzat vallási-felekezeti fejlődés szempontjából való vizsgálatának jelentőségét: rendkívül élesen elkülöníti ezt a nemesi későrenaissancet az egykorú „protestáns-polgári későhumanizmus”-tól (az erdélyi fejlődés bemutatása során ih. 55).

¹ Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus,)* It 1960, 41–61.; valamint *Reneszánsz és barokk* c. kötetében: Bp. 1961. 303–339.

3. Végül aláhúzza az általa elemzett irányzat, írócsoport, az általuk képviselt világnézeti állásfoglalás határozottan *interkonfesszionális* jellegét (ih. 47.).

A fenti kérdések közül az utóbbi dolgában sokan vitatkoztak Klaniczayval, amikor dolgozatát az akadémiai intézetben vitára bocsátották. Kétségtelen, hogy az egész irányzat alapvető jellemzése szempontjából Klaniczaynak igaza van. Mégis úgy tűnik, hogy érdemes lenne ezeket a kérdéseket újra fölvetni.

A korszakkal foglalkozó — bizony elég gyér — szakirodalom egyes megállapításaiból, de különösen eddig még publikálatlan adatokból egy olyan tanulságot lehet ui. levonni, ami kissé eltér Klaniczay következtetéseitől. Eszerint a XVII. század első harmadának művelt, irodalom- és kultúrapártoló főurai és nemesei — különösen Északkelet-Magyarországon — a föltételezettnél szorosabban kapcsolódtak a konfesszionálisan is nagyon kötött vallási művelődés, s közelebbről éppen a protestáns kulturális erőfeszítések új föllendüléséhez.

Az „ecsed-i újsztoikus kör” és a „folytonosság”

A fent említett tanulság bizonyítása számomra legkönnyebb az ún. „ecsed-i újsztoikus kör” ebből a szempontból való megvizsgálása útján. Klaniczay hangsúlyozza a nemesi későrenaissance, újsztoikus eszmények folytonosságát Ecseden. Talán nem teljesen alaptalanul. De az is feltűnő, hogy *Ecsedi Báthori István* mégiscsak a Károli biblia finanszírozásával kezd, prózai elmélkedéseinek vagy pl. végrendeletének bigottan elvakult, kifejezetten antihumanista kitételével végzi; munkái mind teológiai jellegűek; Rimaynak csak akkor van hozzá némi köze, mikor még (Klaniczay szerint is) az újsztoikus eszményeknek nyomát se találhatjuk nála. Mennyire jellemző, hogy Rimay a Lipsius-levélben meg sem említi: ha a legkisebb oka lehetett volna rá, szót volna róla, hiszen ismerte, az ő udvarában nevelkedett és nem is mulasztotta volna el dicsekedni Lipsiusnak azzal, hogy ez a nagyhatalmú főúr is az ő csoportjukhoz tartozik! Az öreg *Bethlen István* nem sokban különbözött elődjétől: azzal végzi, amivel Báthori kezdte, csak ő nem Vizsolyba, hanem Váradra telepít nyomdát, kifejezetten teológiai célok érdekében. Nála még kevésbé találhatunk jelet arra, hogy ezeknek az eszményeknek aktív képviselője lett volna. És ki volt kettőjük között Ecsed ura? Épp a nemesi újsztoikus irányzat esküdt ellensége: *Báthori Gábor*! Mindez azt mutatja, hogy ami a főnemeselek aktív irodalmi tevékenységét, irodalom és kultúra pártolásuk irányát illeti, az ecsed-i példa nemcsak hogy semmifajta „későrenaissance nemesi újsztoikus folytonosságot” nem bizonyít, hanem azt látjuk, hogy egyáltalán nem, vagy alig szakad meg a „vallásos folytonosság”.

Úgy tűnik, hogy az előbb említett két nagyhatalmú főúr a nemesi későrenaissancet igazán csak mellékesen pártolta, mint ahogy az sem véletlen, hogy azt a két értelmiségi pártfogoltjukat, akiknek működése az egyetlen ok arra, hogy ecsed-i újsztoikus körről mégis beszélhessünk — annyi szál fűzte vallásoshoz, teológiához, felekezethez. *Ceglédi János* bár Páduában végzett és erős világi műveltségre tett szert, mégiscsak pap volt, a két mánás udvari prédikátora (sőt közben a harmadiké, a fejedelem Báthori Gáboré is!) s egyúttal esperes. *Laskai János* pedig világi értelmiségi létére teológiai jellegű munkássággal kezd és végzi irodalmi tevékenységét s csak közben fordítja le Lipsius két munkáját.

Az „ecsed-i újsztoikus kör” kérdése azért is rendkívül érdekes, mert tulajdonképpen abban az időszakban amikor tényleg virulóban van a Klaniczay által jellemzett irányzat, tehát a század végén és a századfordulón igen kevés vagy semmi nyom nincs arra, hogy Ecseden egyáltalán komolyabb visszhangja lenne. Ezzel szemben

viszont később épp a 20-as, 30-as, sőt 40-es években, amikor ez az irányzat (azzal az osztálybázissal, amiről Klaniczay beszél!) szinte már egyáltalán nem létezik —, akkor tényleg mégiscsak feltűnő, hogy Ceglédi határozottan újsztoikus prédikációival találkozunk és azzal a valóban érdekes ténnyel, hogy Laskai épp a Politica-t és a De constantia-t fordítja le.

Ez azért nagyon érdekes és fontos, mert fölmerülhet az a kérdés is: vajon nem volt-e a sztoának a nemesi későrenaissance újsztoicizmussal majdnem egyidejű hatása a nem-nemesi, a hangsúlyozottan protestáns későhumanizmusra is?

Mindenképpen kérdésessé válik: lehet-e Ecseden nemesi későrenaissance újsztoikus körökről beszélni? 1600-ig erre semmi okunk nincs. Az én Rimay-cikkem — annak bizonyítása, hogy Rimay ifjúkorában kapcsolatban volt ecsedi Báthorival, — csak zavart okozott ebből a szempontból. Világos, hogy pusztán egy posztóvásárlási ügygel foglalkozó levélből arra következtetni, hogy az az irányzat, amelynek Rimay volt a legjelentékenyebb képviselője, komoly gyökereket vert Ecseden, Báthori környezetében — semmiképpen nem lehet, ha nincs más egykorú bizonyíték erre. Márpedig nincs. — 1600—1606 között mi utal Ecseden ilyen irányzat létezésére? Megint nem sok. Legfeljebb a Báthori István elmékedéseiben bizonyos rezignált hangulatnak az uralkodóvá válása és az, hogy már itt van Ceglédi János, akinek a Bocskai-szabadságharc alatt Rimayval való kapcsolatát Bán Imre kimutatta (de Bán téved, amikor Ceglédi kassai tartózkodását és Rimayval való ismeretségét Ecseddel, az öreg Báthorival hozza kapcsolatba, hiszen Ceglédi ekkor már Bocskai udvari papja volt.) — 1607—1613 között teljesen elképzelhetetlen, hogy Báthori Gábor támogatná, vagy akár csak eltűrné egy nemesi újsztoikus társaság valamifajta, akár kulturális szervezkedését. Ezzel az időszakkal kapcsolatban kétségkívül érdemes lenne levéltári munka alapján megvizsgálni az újsztoikus Ceglédi Jánosnak Báthori Gáborhoz való viszonyát! Ceglédi a század elején Ecseden az ifjú Báthori Gábor nevelője volt, a fejedelem halála után pedig a Bethlen által rendeztetett második díszes temetésen (ami bizonyos értelemben valami politikai akciófélének látszik Bethlen részéről) Keserűi Dayka mellett éppen Ceglédi tartott méltató gyászbeszédet (a két beszédet ki is adták, de a nyomtatvány elveszett. Nemrég Brassóban egy szász kolligátumban sikerült rábukkanni, ez a beszéd talán majd segít megoldani a kérdést. Ugyanígy, vagy méginkább azok az utalások, amelyek Báthori uralkodása idejéből Ceglédinek püspökeivel való surlódásaira vonatkoznak. Báthori ugyanis nagyon intenzív kapcsolatban volt a református ortodoxiával és meglehetősen erélyesen támogatta azt a „püspökösség” korai kritikusaival szemben, mint ezt Szilvásújfalvi Imre példája mutatja.) — Később, az 1620-as évek után kétségkívül az addigánál több okunk van az újsztoicizmus ecsedi kultuszáról beszélni, de — ismétlem — kérdéses, hogy Ceglédi sztoikus prédikációi, vagy Laskai Lipsius-fordításai egyértelműen a nemesi későrenaissance újsztoicizmus termékének tekinthetők-e. Az mindenesetre biztos, hogy ebben az időben legalábbis hasonló, ha nem nagyobb, jelentősége van a protestáns polgári későhumanizmus képviselői és nem utolsósorban Bethlen Gábor által sürgetett holland és angol kapcsolatoknak az ecsedi kulturális élet alakulása szempontjából, mint az esetleges és vitatható nemesi-újsztoikus hatásoknak. Gondoljunk arra, hogy milyen irányban neveltette az ifjú Bethlen Istvánt és Pétert apja és nagybátyja. (Ehhez érdekes lesz megnézni Kecskeméti „Ulysses Pannonicus”-ában Ceglédinek versbeszédett orációit, melyekkel Bethlen Pétert Ecsedről való elutazásakor búcsúztatta.)

A végeredmény tehát az, hogy abban az értelemben, ahogyan a címben jelzett irányzatról Klaniczay beszél — abban az értelemben az újsztoikus ideológiájú nemesi későrenaissance Ecseden kialakult centrumáról beszélni nem lehet. Ilyesminek a föl-

tételezése részéről is minden valószínűség szerint elszigetelt, erőltetett konstrukció volt. Azért merem ezt ilyen határozottan állítani, mert igaz ugyan, hogy Ceglédi prédikációit és Laskai fordításait még nem elemeztük, nem értékeltük. De a lényegen ez nem változtat. A Klaniczay által tárgyalt irányzat hangsúlyozottan nemesi, sőt főnemesi írókra, költőkre, pártfogókra vonatkozik. Ecseden pedig azt látjuk, hogy maguk a főnemsek semmifajta vonzódást ehhez az irányzathoz és általában az aktív irodalmi tevékenységhez, vagy a kifejezetten világi irodalom támogatásához nem mutatnak. Azok pedig, akik hódolnak a sztoá kultuszának, azok nem tartoznak a nemességhez, sőt az értelmiség világi eszmények felé tájékozódó képviselőihez sem.

Minden okunk megvan arra, hogy az utóbbiakat — Laskait és Ceglédit — sztoicizmusuk alapján ne soroljuk feltétlenül a nemesi későrenaissance képviselői közé. Hiszen tudjuk, — Turóczi hangsúlyozza a „Keresztény Seneca”-ban és a „Felvilágosodás előtörténeté”-ben is — hogy a sztoá kultusza és Lipsiusé is egyidejűleg a különböző protestáns irányzatoknál, még az angol puritanizmusnál, sőt a jezsuita irodalomban is tapasztalható.

A nemesi későrenaissance két időszaka

A főkérdésnek egy másik szempontból való megközelítését tenné lehetővé szerintem annak a vizsgálata, hogy milyen fejlődésen megy keresztül a nemesi későrenaissance, hogy mik a különbségek az 1590-es évek Lipsius-rajongóinak rendkívül aktív, lelkes irodalom- és kultúra-szervező tevékenysége és az 1610-es, 20-as évek egy Rimay Jánosa, egy Petkije elszigetelt, komolyabb visszhang nélküli irodalmi munkássága között. Klaniczay úttörő tanulmányában szükségszerűen a renaissance virágkorának, Balassiéknak az eszményeivel állítja szembe a nemesi későrenaissance képviselőinek rezignáltabb, egy új, a vitézi elemet háttérbeszorító virtus-fogalmat és szellemi arisztokratizmust hirdető eszményeit. Ez nagyon lényeges, de emellett határozottabban kellene utalni maguknak ezeknek a későrenaissance nemesi eszményeknek az alakulására is. Szerintem — és erre már Rimay-cikkem bevezetőjében is utaltam — az 1590-es években még az életközelség, sőt bizonyos demokratikus tendenciák meglétét sem lehet tagadni, míg 1610 után nemcsak az ország kettészakadása, hanem sok egyéb ok következtében is ez az irányzat, mint olyan tulajdonképpen meglehetősen hamar megszűnt létezni. Nagyon szembetűnik ez a különbség a vallási és felekezeti kérdések szempontjából. Az a három, többé kevésbé pozitívan értékelhető jellemvonása ennek az irányzatnak, amit e vázlat bevezetőjében Klaniczay alapján foglaltunk össze, szinte egyáltalán nem vonatkozik a nemesi újsztoicizmus 1610 utáni fejlődésére:

1. A határozottan világi tendenciák egyre inkább elmosódnak. Rimaynak azok a versei, amiket Eckhardt „A protestáns” címen foglalt össze kiadásában — túlnyomó többségükben élete utolsó szakaszában íródtak. Ezt a Rimay versek kronológiájának meghatározására kísérletet tevő (Eckhardtot sokhelyen korrigáló) Klaniczay is megerősíti (MTA I.O.K. XI. 328. Klaniczay szerint a 42 – 52 sz. versek többségét 1618 – 28 között írta.). Ugyanez vonatkozik az irányzat többi képviselőire is: munkásságuk nagyon könnyen beilleszthető a kor ízig-vérig vallásos irodalmába, nem úgy, mint a 90-es években.

2. A keleti fejlődés vizsgálata során egyre kevesebb okunk lehet arra, ahogy időben előre haladunk, hogy a nemesi későrenaissance fejlődést olyan élesen elválasztjuk a protestáns polgári későhumanizmustól, mint ahogy ezt a Balassi halálát követő két évtizedben még könnyen megtehetjük. Tulajdonképpen ezt bizonyítja szerintem az

ecsed i példái: Laskai és különösen Ceglédi. De ezt bizonyítja például a Rákóczi György sárospataki udvarában szerveződő irodalom is. Ez a „centrum” két olyan munkát produkál, amely kapcsolatba hozható a nemesi újsztoikus eszményekkel: Prágai András „Fejedelmeknek serkentő órája” és Salánki György Erasmus-fordítása. Az előbbi Rimay élete végén a híres Rákóczi-leveiben kitörő lelkesedéssel üdvözl. (Bán Imre már elvégezte értékelését és ennek alapján úgy látszik, hogy kétségkívül a stílus szempontjából is a nemesi későrenaissance törekvésekhez kapcsolódik ez a munka). Salánki fordítását Thienemann sorolta valószínűleg nem alaptalanul — de nem is bizonyítva állítását — Lipsius magyarországi hatásának „termékei” közé. De milyen elenyésző kis hányada ez a Rákóczi által támogatott és finanszírozott teológiai irodalomnak. És mennyire jellemző, hogy Erasmusnak épp azt a munkáját választja Salánki, és mennyire jellemző, hogy mindkét író-fordító: protestáns prédikátor! (Jellemző, hogy a sztegovai magányába egyre inkább visszavonuló Rimay, amennyire lelkesen üdvözl a Prágai-munkát, annyira nincs egy szava sem a Patakon kialakuló „irodalmi élet” többi termékéhez)

3. Végül kevés jel mutat arra, hogy az 1610-es években maradt volna valami a nemesi későrenaissance interkonfesszionális eszményeiből. Itt megint nemcsak az ország kettészakadásáról van szó! Már a Básta-Bocskay időszak lényegében kihúzza a talajt az interkonfesszionális eszmények alól és ezek a Bástát meg Bocskait békítő megalkuvás eszközeivé válnak akkor, mikor felzendül a költészetben is az a bátor, hazafias hang, amelytől elválaszthatatlan, sőt amelyet társadalmilag konkrétabbá és élesebbé is tesz az átmenetileg nagyon is jogosult felekezeti elfogultság, sőt felekezeti gyűlölet. (Mellesleg bizonyos felekezeti széthúzással szembeni tendenciák a protestáns polgári későhumanizmusban is föllelhetők; gondoljunk csak az Európa-szerte népszerű irénikus mozgalmakra, melyeknek Magyarországon is sok lelkes híve volt. De ez egészen más töről fakadt, mint újsztoikus nemeseink felekezeti közömbösége, semlegessége.)

2.

A magyar irodalomtörténet első marxista szintézisének a szerzői — pontosabban: azok, akik a közikönyv² későreneszánsz fejezetének megírására vállalkoztak — helyesen támaszkodtak Klaniczay 1959-es tanulmányának alaposan dokumentált eredményeire. Kétségtelen azonban, hogy speciálisan a *protestáns polgári későhumanizmus*ról szóló rész írása közben semmiféle összefoglaló igényű, modern szemléletű tanulmány nem állott rendelkezésükre. Így ez a rész különösen úttörő jelentőségű: a témának tényleg első, igényes, marxista összefoglalása.

Ami mármost későhumanista, protestáns polgári irodalmunk fejlődését illeti — bizonyos fókig arra is vonatkoznak az elmondottak. A kelet-magyarországi és erdélyi protestáns kultúra is csak addig mondható későhumanistának, a mi egész későreneszánsz fejlődésünk szerves részének, — amíg bizonyos szempontból hasonló „világi-irodalmias” színektől-ízeketől nem egészen mentes.

A kézikönyv ennek a speciális irányzatnak az értékelésével csinján bánik: nem „produkál” humanista elemeket ott, ahol ilyesmi után hiába kutat az elfogulatlan elemzés; mert a XVII. század elején újra „divatozó”, száraz, skolasztikus teológiai spekulálgatás bizony gyakran már nem hagyja szóhoz jutni a „reformációs humanizmus” eszményeit, sőt a reneszánsz műveltség legfontosabb elemeit sem.

² *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. (1964.) „A késő-reneszánsz (manierizmus) irodalma” c. fejezetet (5–110.) jórészt Pirnát Antal és Stoll Béla írta. — Az alábbi észrevételek e könyv kéziratához készültek!

Annál hitelesebb és meggyőzőbb azután, ha igazi humanista művek bemutatására kerül sor. Különösen ki kell emelni Háportoni Forró Pál Curtius-ának — és ennek az irodalmi típusnak — szép, alapos elemzését, aminek értékét csak növeli, hogy a szakirodalomban eddig egyáltalán föl nem dolgozott műről an szö, s kitűnő — sajnos kiadatlan — fordításról, „a magyar nyelvű humanista műproza egyik legértékesebb emlékééről”.

*

Eddig a kézikönyv-fejezet kéziratához fűzött észrevételeim, amelyek azonban nem tértek ki az egész részt jellemző legfőbb eredményekre: bemutatott — részben eddig ismeretlen — anyag gazdaságára; az irodalmi jelenségek társadalmi okainak, hátterének pontos és újszerű — mert az egymásba átmenő korstílusok és stílusáramlatok vizsgálatával kombinált — elemzésére stb.³

A fent közölt megjegyzések nem egy esetben igazságtalanul túloznak. Ezeket a túlzásokat nem menti, de talán magyarázza, hogy a téma minél részletesebb és alaposabb földolgozását érthető türelmetlenséggel várja az a kutató, akinek az érdeklődési körébe eső tárgyról, úgyszólván semmi, jó kiindulópontul szolgáló, korszerű tanulmány nem áll rendelkezésére. Az ilyen türelmetlenségből könnyen támad aztán mértékteljesítés. Így e vázlatok szerzője glosszázás közben elfelejtkezett néha arról, hogy *minden* kérdés „végleges” megoldására monográfiák sem vállalkozhatnak; egy kézikönyv-fejezet pedig még elmaradt vitákat sem pótolhat; s különösen nem foglalhat állást valamely szélsőséges vélemény mellett, ha a tárgyban megbízható — és publikált — részletkutatások eredményei sem állnak még rendelkezésre.

Ez tehát azt jelenti, hogy a fentiekben hangoztatott túlzott kíváncsiak és észrevételek úgy tekintendők, mintha nem a kézikönyv-fejezet, hanem a protestáns későhumanizmusunkról még el nem készült, *hiányzó* részlettanulmányok „margójára” íródtak volna.

I. Tárgyalásmód

A fejezet fent említett új volta ad különösen nagy jelentőséget néhány módszerbeli kérdésnek. Itt a merev, sémászerű, vagy ellenkezőleg: túlzottan oldott, túlbonyolított („minden-mindennel összefügg”) tárgyalás egyformán hiba és a szokásosnál nagyobb hiba lenne, mert könnyen az egész szakasz jellegének a megértésére is kihat, ha a tárgyalásmód jelentékenyen eltér pl. más fejezetekétől. Az ilyesmi tehát esetleg évtizedes félremagyarázások, félreértések forrása lehet. Az említett szélsőségektől — merevség - túlbonyolítottság — lényegében mentes ez a rész (inkább a beosztásban, a fejezet szerkezetében érzem néha az első veszélyét, de nem az előadásban).

Itt kell — úgy hiszem — szóvá tenni, hogy e rész szerzői nem vagy alig alkalmaznak egy irodalomtörténetírásunkban eléggé bevett módszert: az előadásban telje-

3 A megjelent kötet kisézőrendszánsz fejezetének rendkívüli jelentőségét már az eddigi visszhang is mutatja. Figyelemreméltó, hogy az ideológiatörténet művelői részéről is hangzanak el olyan megállapítások, amelyek — a magyar irodalmi fejlődés egy eddigi alig ismert szakaszának „földerítése” mellett — éppen ennek a fejezetnek igen nagy általános módszertani fontosságát is tulajdonítanak. (Legutóbb pl. Mátrai László: Világosság 1966, 433—434.) — Az uttörő munka legfőbb eredménye: az időszak és a téma iránti érdeklődés feltűnő növekedése. Jellemző példa erre, hogy az Irodalomtörténeti Közlemények 1966-i 1—2. számában közölt 18 régi magyar irodalom tárgyú cikk és adatközlés közül 9 a későreneszánsz kérdéseivel foglalkozik.

sen föloldott vers- és prózarészleteket; rövid részletek *gyakori* idézését; azt a gyakorlatot, hogy az irodalomtörténész nem is ritkán „átadja a szót” az ismertetett írónak, költőnek; s a stílus összefoglaló tárgyalása során a költőre jellemző fordulatok, mondat szerkezetek, rímek vagy akár szavak és szókapcsolatok példáinak viszonylag bő felsorolását stb.

Azt a kérdést: melyik a jobb módszer? nagyon is vitathatónak tartom. Néha a jórítmusú, visszafogott értekező-előadás jobbnak bizonyul. Lehet az is, hogy e kézikönyvben az utóbbi a megfelelőbb. Egy azonban bizonyos: a szándékkal ellentétes, elszíntelenítő, tehát jelentéktelenítő hatással van, ha egy először fölvetett, az egész irodalmi fejlődés szempontjából bizonyos hanyatlást jelentő időszak bemutatása az utóbbi módon történik, ellentétben a következő, színesen előadott fejezetekkel. A manierizmus csak egy átmeneti stílusváltozat — mint ahogy a későreneszánsz egy átmeneti időszak, s mint ahogy az egész Balassi és Zrínyi közti félszázad bizonyos fokú hanyatlás. Ennek az átmeneti stílusváltozatnak nincs olyan expanzív ereje — legalább is nálunk —, mint pl. a barokknak. Ezért természetes, hogy jellegzetességei így is úgy is nagyon elsikkadnak a következő, a barokk változatok mögött. Ezt a reális hátrányt azonban aránytalanul növeli, ha a barokk változatokról színes példaanyagok egész özönét kapja az olvasó, a manierista stílus úgys olyan kevés képviselőjétől pedig alig valamit. (Rimaynál a nagyon kevés idézet még ráadásul csak a két végetlet jelzi: a rá nem jellemző egyszerűbb világosabb, illetve a csak negatív értelemben szinte visszautasító ítélettel bemutatott két részlet.) A manierista stílus bevezetőül adott általános ismertetése így nem telik meg élettel a részletes tárgyalás során. Pedig ez a kézikönyv általam eddig olvasott részei közül egyike a legjobbknak. Általában: a bevezető és összekötő részekben természetesen nem hiányzik a bemutatás, azok többsége igen jó. Sőt a teoretikus életrajzi részeknél mint hogyha éppen ennek a színvonalas narratív modornak (ami a népszerű irodalmat leszámítva mindenütt dominál) éppen az előnyei érvényesülnének.

II. Az alkorszak kezdete

„Kb. 1600 tól” olvassuk a címben. Szerintem jóval előbb kezdődött. Nem lenne nehéz összeírni az 1585—1600 közti, e részben tárgyalt jelenségeket (s másrészt azokat, amiket szerintem helyesebb lett volna itt tárgyalni). A nemesi újsztoikus irányzat néhány talán nem reprezentatív de feltétlenül jellegzetes képviselőjének életpályája, vagy legfontosabb életszakasza éppen 1600 körül *zárul*! (Melith István, Darholcz Kristóf, Forgách Mihály stb.) Ugyanekkorra szerintem már egy szakasz zárult le Rimay pályájában.

Az 1600-as dátum a protestáns polgáriás törekvések szempontjából is vitatható, de különösen tarthatatlannak látszik a főnemesi kulturális törekvések tekintetében. Miért nem lehet egy ilyen alkorszaknál is azt az „átfedéses” megoldást alkalmazni, amit a főkorszakok közt? Tehát: a reneszánsz virágkora 1600-ig tartana, de a manierista stílus és a későreneszánsz újsztoikus világnézet már az 1580-as évek végétől jelentős áramlatnak számít. Ennek az áramlatnak a szempontjából egy sor igen érdekes és értékes jelenséget szorítunk háttérbe az 1600-as dátummal. Ilyenek:

1. Figyelmen kívül marad, hogy ennek a humanista csoportnak már Bocskai korabeli, s főleg a kompromisszum utáni kétértelmű vagy negatív egyértelmű „szereplését” egy igen fontos szakasz előzi meg, egy bizonyos értelemben a Klaniczay által jellemzett eszmények virágkora, amikor e csoport programja és a valóság közt nem volt még olyan tökéletes diszharmonia, mint később. Ha az 1600-as évek elejét

tesszük meg korszakhatárnak — ezzel pl. egybe kerül Habsburg-ellenes függetlenségi harcaink kezdetével, ez irányzat létrejöttének időpontja. Viszont éppen ezek a korai függetlenségi harcok azok, amiknek közepette csődöt mond ennek a társaságnak az egysége, minden jellegzetes, minden humanista, amivel ez a csoport addig dicsekedhetett. Az „egész” azonban másfél évtizeddel korábban kezdődött — és nem csőddel, nem azzal indult, hogy mindjárt anakronisztikus volt! A nagy humanista eszmények *aktív* terjesztésének és továbbvitelének szándéka éppen 1600 előtt dominál benne, akkor van csak benne tetterő; még nem szigetelődnek el egymástól a kör tagjai; egész felfogásukra már ekkor rányomja bélyegét a válsághangulat, az elkeseredett rezignáció, de még létezik valamilyen egység köztük, még *egymásnak* panaszkodnak, bizakodva és biztatva egymást, nem önmaguknak, reményvesztett, sötét hangulatban egy kisnemesi kúria állhatatos, vagy éppen a legmagasabb udvari méltóságok áruló fogjaiként. Tehát tulajdonképpen *mint irányzat* amit összetart valamilyen kohéziós erő, szinte nem is létezik máskor ez a csoport, csak az 1580-as évek vége és az 1600-as évek eleje közt.

2. Mindennek különös jelentőséget ad egy részletkérdés. A fejezet nagy súlyt helyez a nemesi későhumanisták, „újsztoikusaink” interkonfesszionálismusára. Ez valóban fontos vonás. Egy bizonyos szempontból a legfontosabb, mert nem más, mint a reneszánsz *világiság* egy passzív változata, ha nem is offenzíva, de legalább defenzív magatartás a jezsuita ellenreformáció és a protestáns ortodoxia által (de az újító jellegű protestáns-polgári törekvések által is!) térthódító „új szellem”-mel, az új felekezeti elfogultsággal és az új vallásossággal szemben. Az 1605 körüli évek után teljesen talaját vesztette ez az interkonfesszionálisizmus, már nem védekezik, hanem behódol: lényegében beleolvad az említett új irányzatokba.

3. Az újsztoicizmusban és a manierizmusban egyaránt olyan törekvéseket beszélhetünk, amelyeknek magyar változata a hasonló európai törekvésekkel majdnem *szinkronban* jön létre — bár egy szűk, főúri-értelmiségi elit-körben. Ezt a szinkront homályosítja el az 1600-as dátum. Hiszen Európa legtöbb országában 1600 után alig léteznek már ezek a törekvések. Szétdifferentiálódik, föloldódik mindez már ekkorra egészen ellentétes irányzatokban. (Nemcsak Lipsius közvetlen köréről van szó, de pl. Chyträusékról, azután a német kryptokálvinisták liberális-humanizmusáról stb. stb. mindezt 1600 tájára már „fölfalja” a lutheri ortodoxia, vagy magábaolvasztja a plafzi kálvinisták csak relatíve liberálisabb ortodoxiája). Ha az 1580-as évek végére tennénk a kezdő határt, vagy 1590-re, akkor *közvetlenül* érintkezne a magyar újsztoicizmus „időszaka” Lipsius leideni korszakával (és munkásságának azokkal az átmeneti, „semleges” éveivel — 1592–94 — amikor még nem volt végleges vagy nem volt tudott átállása a jezsuitákhoz). Ez megfelelné a valóságnak! — Tehát: a németalföldi újsztoicizmusnak és közép-európai kisugárzásának éppen az 1580-as évektől az 1600-as évek elejéig terjedő negyedszázad a fénykora. Nyugat-Európával úgy is oly ritkán vannak szinkronban a mi szellemi törekvéseink! Ha néha mégis előfordul, (s a magyar nyelvű, világi irodalmat művelők egész csoportjával talán itt fordul elő először!) hogy viszonylag keveset késünk, akkor ezt nem lenne jobb a korszakhatárokkal is hangsúlyozni?

4. De talán a legnagyobb hátránya ennek a korhatárnak: az érett reneszánsz legjobb képviselői és a későreneszánsz közt majdnem hogy szakadékot szuggerál, nehezíti, hogy a korhatár is szemléltesse az olvasó előtt a fejlődés folyamatoságát, az érett és a késői reneszánsz világnézeti és esztétikai eszményeinek és gyakorlatának azt az eleinte szinte észrevétlen átfordulását egy *viszonylag* defenzivebb és dekadensebb szakaszba, ami nálunk az 1580-as évek végén figyelhető meg. Így háttérbe kerülnek Klaniczay finom észrevételei Balassi költészetének utolsó szakaszáról. (És egyáltalán:

hogyan ismerte föl Balassi, „hogy az ő igazi világa elmúlt” hogyan „igyekezett belenőni a későhumanizmus világába” — Klaniczay Reneszánsz és barokk 292. — ha ez a világ csak egy jó évtized múlva kezdett kialakulni?)

Összefoglalva: a nemesi későreneszánsz újsztoicizmus és manierizmus nem az 1600-as évek elején indul, hanem addigra már le is zárul térhódításának és fejlődésének első és viszonylag legegységesebb szakasza. Ez sokszorosan bizonyítható tény, amit tulajdonképpen a legújabb szakirodalom is leszögez. (Klaniczay szerint Rimay 1592-es levelében már Lipsius „kiterjedt kultuszáról olvashatunk” és „Lipsius magyarországi recepciója igen gyorsan *végbement*”: 1592-re! Im. 307—8.) — A *nagyjából* egyidejű protestáns polgári későhumanista törekvéseknek nincs modern szakirodalma. Számomra azonban a kézikönyv e fejezetének épp az az egyik legnagyobb új fölfedezése, hogy abban az időszakban, amit eddig e törekvések virágkorának tartotunk (kb. Bethlen uralma idején) már nem a par excellence humanista jelenségek dominálnak ezen az irányzaton belül, hanem az ortodox újskolasztika, az „új vallásosság” stb.

Tehát: a későreneszánsz, mint újonnan fölvetett egész korszak csak most kezd szinte elhódítani magának sok mindent, s a protestáns polgári későhumanizmusnak is valószínűleg épp a századfordulóra és a század legelejére fog esni a virágzás-ideje, mint az izmosodó református ortodoxiától még némileg különálló, azzal még nem egészen összeolvadt, tényleg humanista „szakasza”. Ez még csak föltevés így, alább még néhány konkrétumra visszatérek.

Természetesen ez a dátum-kérdés egymagában abszolút nem érdekes! Az a lényeg: nem zavarja-e magának az irodalmi fejlődésnek a bemutatását ez a szerintem máris hibás és a további kutatások nyomán valószínűleg még inkább kérdésessé váló korszakhatár? A kézikönyv túlnyomó nagy részében nem. Csak néhol, pl. protestáns polgári törekvések első képviselőinek kijelölésénél és egyes bevezető, összekötő részletekben. Leginkább a következőben:

III. A változás okai

Nem értek egyet azzal, hogy „a 15 éves háború sodrában jöttek létre azok az új társadalmi és politikai erőviszonyok”, amelyek a későreneszánsz (és a korabarokk) kialakulásának alapját képezik. Az egész fejezet ezzel a megállapítással kezdődik.

Szerintem egyrészt tények egész sora bizonyítja, hogy már 1593 előtt megjelentek az új világnézet és stílus konkrét jelei. Magától értetődik, hogy mégkorábban meg kellett jelenniök az ezek alapját képező társadalmi és politikai változások jeleinek. (A tényekre már előbb ualtam: Lipsius recepciója egy magyar főúri-értelmiségi körben már *végbement*, a stílusváltozás nyomai már jelentkeztek stb.)

Másrészt — s ez a fontosabb — e rendkívül leegyszerűsített kép a békésebb periódusban virágzó, majd a véres háború miatt hanyatlásnak induló magyar reneszánszról, a kézikönyv olvasóit még további vulgarizálásra csábítja. Kiszorítja azt a sokkal realisabb, rendkívül finom megfigyelésekben gazdag képet, amit Klaniczay több tanulmánya fogalmazott meg az utóbbi években. Hiszen ezek a tanulmányok a harácsolásban, szerelemben és kultúr-szomjban féktelen és bátran vitézkedő magyar reneszánsz főúr-típussal éppen a konszolidáltabb viszonyok közt nevelődött új nemzedéket állítják szembe; s éppen bennük látják a későreneszánsz világnézet és stílus úttörőit; bennük, akik tehetetlenül vergődtek egy „konszolidált,” érezhetően ingatag időszak nyomasztó levegőjében.

De talán már Klaniczay későreneszánsz tanulmánya is eltúlozza egy *kissé* a 15 éves háború szerepét. A reménykedés jegyében indult háború *későbbi* véres eseményei, katonai-politikai csalódások és kudarcok, a császáriak fosztogatásai, a főurak módszeres gazdasági, politikai és felekezeti háborgattatása — mindez szerintem csak *fokozta* az érintett osztály és rétegek bizonytalanságérzetét, s így a sztoikus constantia vígaszának igényét, de nem volt e jelenségek kialakulásának „alapjait megteremtő” ok.

Sokkal bonyolultabb folyamat ez a változás, ennek az életfelfogásnak és ízlésnek kialakulása. Okai közt olyan általános „gazdasági-politikai-vallási megpróbáltatások” vannak, melyekre más helyen ez a bevezető is szépen utal. Szélesebb rétegeket érintettek ezek és a 15 éves háborúnál jóval hamarabb kezdtek hatni. Így pl. a reneszánsz legpozitívabb vonásai közt az elvilágosiasodási tendencia továbbfejlődik s *ugyanakkor* „korlátoztatik” (enyhén szólva) a felekezeti elfogultság olyan kiáltó megnyilvánulásai által, amilyenekkel Erdélyben és Magyarországon egyaránt folyamatosan találkozunk már a háborút megelőző évtizedben is.

A változás okának leegyszerűsítő bemutatása különösen a történelmi bevezetésben érvényesül. Ezt az összefüggést már sokkal finomabban fogalmazza meg a továbbiakban a sztoicizmus bevezetője. Itt viszont talán csak az a baj, hogy a 15 éves háború jelentőségének tárgyalása *megelőzi* a magyar újsztoicizmus előzményeinek bemutatását. Ezzel az egész más hangsúlyt kap mint pl. Klaniczay tanulmányában. A kettőt föl lehetne cserélni. A történelmi bevezetőben szerintem ilyen változtatás nem elegendő. Ott 1.) kifejezetten utalni kellene a válsághangulatnak a háború előtti nyomaira és okaira; 2.) eleve el kellene oszlatni egy olyan félreértést, hogy maga a háború volt az ok, nem pedig *ennek* a háborúnak *értelmetlenné válása*, a „frontok összezavarodása” volt a válsághangulat elmélyülésének és kiszélesülésének (nempedig kialakulásának) oka.

IV. Az időszak vége

„Kb. 1640-ig”: ezt a korszakhatárt elfogadhatóbbnak lehetne tartani, hogyha nem úgy értené mindenki, hogy az *1640-es évekig* tart ez az időszak. A döntő változás mind a nemesi mind a polgári kultúrában az 1630-as években és pedig az évtized elején következik be. A későreneszánsz reprezentatív alkotóinak életműve 1629 körül fejeződik be. Ez után már nem írnak jelentősebb munkákat, bár csak pár évvel később haltak meg. A többiek pályája részben már jóval hamarabb véget ért (Petkié, Illésházié, Révay Péteré, Bocatiúsé, Tolnai Balogé, Filiczkyé, Szepsi Csomboré Debreczeni S. Jánosé, Pécseli Királyé stb.). És a harmincas évek legelején fejeződik be Rimayéhoz hasonlóan pl. Alvinci Péter, vagy Lackner Kristóf és mások pályája is. Talán csak Miskolczi Csulyak lenne a kivétel (Laskai Lipsius-fordításai és a sztoicizmus más késői megnyilvánulásai úgy is kívül esnek ezen a korszakon).

A barokk virágkorában tárgyalt sok jelenség kezdődik ugyancsak 1628—32 közt. Így az enciklopédizmus hatása, a kegyességi irodalom, a puritanizmus presbiteriánus ága stb. (pl. Alsted és Bisterfeld erdélyi munkásságának kezdete, Medgyesi és társai pályakezdése stb.). Az 1640-es korszakhatár tehát szinte egy „üres” évtizedet iktat be — teljesen alaptalanul — a barokk virágkorának protestáns polgári szellemi mozgalmai és azok *közvetlen* előzményei, sőt kiindulópontja (Bethlen kultúrpolitikája, Szenczi Molnár tevékenysége stb.) közé.

Szerintem tehát realisabb lenne így: „az 1580-as évek végétől az 1630-as évek elejéig” vagy esetleg „kb. 1590—kb. 1630.” Tehát mintegy négy évtized, ami a Bocskai szabadságharc körüli időben, vagy 1610 körül két szakaszra oszlik.

Különösen az volna egy ilyen változtatás mellett, hogy a további kutatások nagyon valószínűen arra az eredményre fognak jutni, hogy az újsztoikus manierista, illetve a barokk és a „modern” racionalista színezetű vagy teológiailag újító polgári törekvések hamarabb jelentkeztek először, mint ahogy eddig hittük, s hamarabb is volt egy viszonylag széles értelmiségi körben visszhangjuk.

V. Földrajzi megoszlás

A bevezetőben többször is említik, hogy „egyre feltűnőbbek lesznek a lokális különbségek” ebben az időben. Ez ígéretnek tűnik arra, hogy a kérdés a továbbiakban majd előkerül. Valójában csak ritkán. Pl. igen jól emeli ki a fejezet — egy közfelfogással szemben —, hogy a század elején a *dunántúli* protestáns humanizmusnak és általában a nyugatmagyarországinak még igen nagy jelentősége van. Sok lehetőséget viszont nem használnak ki eléggé.

Így a tiszavidéknek és a Partiumnak a magyar kultúrában és irodalomban egész a XX. századig érvényesülő különleges szerepe, a nemzeti, a protestáns és a (kispolgári) társadalmi feszítőerők tartós együttjelentkezésének, ezek gyakran mitoszteremtő, sőt retrográd bonyolult együttesének gyökerei ebbe a korba nyúlnak vissza (az irodalomban követően nem messzebb). Az öntudatosan magyar és tiszántúli kálvinista ortodoxia, meg az ellene való lázadás, vagy a néphez (különösen kiemelkedő rétegeihez: hajdúk) lehajló provinciális értelmiség első ismert képviselői — ez évek irodalmának szereplői (Hodászi Lukács, Szilvásújfalvi, Debreczeni S. J. stb). — Sejthető, hogy itt én nem egy lokálpatrióta szempont érvényesítését, hanem ellenkezőleg: végső soron egy fontos ideológiai mozzanat kiemelését, kritikus elemzését, de legalább főlemlítését hiányolom. Itt a Partiumban, s ekkor a XVII. század elején jön ui. létre a magyar hazafiság, és a magyar nacionalizmus egy korai, talán legsajátosabb változata, mely sem a nemesi, sem a polgári nemzettudat csíráival nem azonosítható egészen, melynek a kettészakadó ország és kultúra (sőt általában Nyugat és Kelet) közti „középső helyzet” egy sajátos „lokális közvetítő tudat” színeit kölcsönzi. Magában a szépirodalomban is igen sokáig hat mindez: mondjuk a mai Szabó Pál épp e korról és tájjal foglalkozó új regényéig. — Természetes, hogy túlzás lenne erről sokat írni a kézikönyv e fejezetében. Hiszen ezidőben még nagyon periférikusan jelentkezik mindez az irodalomban. Inkább azért hívom rá föl a figyelmet, mert kétségtelen ugyan, hogy a magyar politikai költészet és publicisztika első jelentkezésének ismertetése során helyesen van utalás stílusának a deákköltészettel, mondanivalójának a protestáns későhumanizmussal való rokonságára; viszont alig említik és egyáltalán nem elemzik ennek az irodalmilag is új jelenségnek *ideológiai* „jellegét”, problémáit. Ezek közt szerintem az egyik legfontosabb: egy sajátos „kevert” nemzettudat társadalmilag — de földrajzilag is — „középső helyet” foglal el. Katonáskodó, paraszti sorból fölemelkedett, vagy a köznemesség köréből lesüllyedt „kisemberek” tudommal mint szerzők még nem, de mint a meginduló politikai költészet „tárgyai” már jelentkeznek (pl. Debreczeni verseiben és a Báthori Gábor-énekekben). És megjelenik az az értelmiség, amely e réteg szószólójának tartja magát familiáris megbízásból is, de szerintem őszinte öntudattal. — S hogy mindez egy „tájegység” szülte az egészen feltűnő.

Fontosabb ez a táj — az irodalomban legalábbis — Erdélynél! Az *egész* fejezet elé írt bevezetés a „Magyarországi és erdélyi fejlődés” címet kapta. Nehéz lenne ezt jobban pótolni, de jó lenne. Egy kissé félrevezető ugyanis ez: arra gondolhatnánk, hogy ebben a szakaszban a két terület fejlődése szétválik *az irodalomban is*; azt a látszatot kelti ez így, mintha erős erdélyi irodalomról beszélhetnénk a század első-harmadában. Pedig éppen ennek az ellenkezője a föltűnő: Erdély a saját hangján szól bele az irodalmi hangversenybe részben már a megelőző és különösen a következő korszakban. De épp a század elején feltűnően kevés a sajátos szint jelentő „tősgyökeresen erdélyi” irodalmi jelenség. A magyar későreneszánsz egyetlen jelentős írója sem erdélyi. A kifejezetten erdélyi eseményeket is jó részt magyarországiak jegyzi föl (pl. Szepsi Laczkó Máté) és éneklük meg (pl. Debreczeni).

Ha a címet meg kell tartani, akkor legalább utalni kellene a bevezető végén arra, hogy a magyarországi és erdélyi fejlődés szétválása még a művelődésben, a kulturális intézmények életében is csak a periódus vége felé megy végbe (Bethlen és Rákóczi Gy. kultúrpolitikája, gyulafehérvári, kolozsvári kollégium stb.). Ennek a szétválásnak irodalmi gyümölcsei pedig csak az időszakunkat követő évszázadban, a sajátosan erdélyi irodalmiság, ízlés, stílus stb. virágkorában érnek be (Szalárditól vagy Keménytől Mikesig vagy Hermányiig).

VI. Felekezeti különbségek

A bevezető erre vonatkozó „ígéreteiből” már sokkal többet váltanak be. Az interkonfesszionális, protestáns-uniós, ortodox-skolasztikus, gyakorlatiasan vallásos, teológiai újító törekvések egymáshoz való viszonya annyira tisztázatlan és zűrzavaros a szakirodalom egy részében, hogy csak dicsérni lehet a kézikönyv objektív, realitásra törekvő és világos fejtegetéseit minderről. Csak ritkán lehet kisebb ellenmondásokra bukkanni.

Inkább azt hiányolom, hogy a fent felsorolt törekvéseknek az igazi humanista világi eszményekhez való viszonyáról nem szólnak valahol *összefoglalóan*. Exponálni kellene ezt a kérdést szerintem az *egész* fejezet bevezető vagy záró szakaszában.

A XVII. századi keletmagyarországi kultúra eddigi összefoglalásaira annyira jellemző felekezeti elfogultság, elsősorban a kálvinista törekvések idealizálása nem jellemző végre a mostani összefoglalásra. Éppen ellenkezőleg: a retrográd elemeket nagy nyomattal hangsúlyozzák. A más felekezetek művelődési teljesítményeinek értékelésében viszont nem következetes a tárgyalás.

Például emlitem az erdélyi unitárius kultúra bemutatását. Ennek ha nem is centrális jelentősége, de jellemző, sajátos szerepe van még a század második fele keletmagyarországi művelődésében is. Méginkább itt!

Kétségtelen: későhumanizmusunknak egy változatát, egy színét jelenti az átmenetileg legálisabban élő unitárius kultúra. Nem jó, hogy ennek eredményei a fejezetben annyira szétszóródnak. Az unitáriusok helyzetére való összefoglaló utalások is figyelmen kívül hagynak jónéhány tényt. Ilyenek:

1. A kolozsvári unitárius polgárság igazán jellegzetesen reneszánsz műveltsége — különösen az elterjedés szélességét tekintve — épp a XVII. század első harmadában virágzik igazán. Jakó Zsigmond kiváló dolgozata a Kelemen-émlékkönyvben nem felekezeti szempontok szerint készült, de adatai túlnyomó többségét ez időszak nagyrészt *unitárius* kolozsvári polgárcsaládjainak mindennapi életéből veszi. Szinte azt mondhatnám: az „ízléstörténet” vonatkozásában a kolozsvári unitárius polgár családoknak a reneszánsz anyagi műveltséggel való kissé késői találkozása van egyedül

bizonyítva: tökéletesen elegendő adatanyag van együtt és modern szemléletű összefoglalásunk van. Ennek helyet kellene kapnia — ha keveset is — a kézikönyvben, ez szinte kiegészíthetné a későreneszánsz udvari élet — a kézikönyvben egyelőre szintén majdnem hiányzó — képét. Bárna lehetne ebben a tekintetben Thurzókat és Kolozsvárt mint két társadalmi, műveltségi, földrajzi tekintetben különböző típusú példáit részletesebben is bemutatni.

2. De a szellemi kultúránk is sokkal életerősebb volt, mint ahogy a kézikönyvből sejthető. Nem voltak elszigetelve a külföldtől sem. Mindenesetre kétségtelen tény, hogy a kolozsvári unitárius kollégium rektorainak és lektorainak nem a többsége, hanem kivétel nélkül valamennyien jártak külföldi egyetemre a XVII. század első harmadában is. Sokan fél évtizednél hosszabb ideig tanultak Páduában, mások fel-tűnően korán jutottak ki a legjobb német és holland egyetemekre (főleg Leidenbe), egyesek mindhárom országot bejárták, és végül még nincs kiderítve milyen sokan jártak Lengyelországban (talán a rakóvi iskolába). S ezeknek az adatoknak a föl-sorolása még keveset mond, ha nem vesszük figyelembe, hogy milyen nehézségeket kellett leküzdeniük, mennyire önerejükre kellett támaszkodniuk értelmiségük felső rétegének színvonalas kiképzetése során. Mindaz amit erről a század második felére vonatkozóan tudunk, — fokozottan érvényes az 1620-as, 30-as évekre. — De a külföldi kapcsolatok „fordítottja” sem ritka. 1630 előtt nincs még egy protestáns iskola, ahol annyi külföldi tanár működött volna, mint a kolozsvári unitáriusok kollégiuma. Itt tanít Baumgarten Bálint ez a Königsbergben végzett nagy humanista műveltségű tudós, aki olyan újításokat vezetett be a kollégiumba, amik egyes források szerint nemcsak iskolaszervezeti, hanem teológiai és filozófiai jellegűek is voltak. Itt működik élete végén Joachim Stegmann, aki ugyancsak nagy vihart kavart maga körül Kolozsvárt, s ez talán nem független attól, hogy pár évvel előbb figyelemreméltó önálló állásfoglalással szólott bele a lengyel és holland antitrinitáriusok és anabaptisták vitájába az állam, a háborúk stb. szerepéről. (Ezt a munkáját részletesen méltatja Stanislas Kot: Socinianizm in Poland — Wilbur angol fordítása Boston, 1957.)

Igaz, hogy Stegmann csak igen rövid ideig tanított nálunk. De mindaz a tevékenység, amit ezek a Lengyelországból jött, jórészt német tanárok Kolozsvárt folytattak, mégis csak jelentősebb, mint az amivel a kálvinista iskolák 1630 előtt büszkélkednek. Az utóbbira vonatkozó adatok (pl. Opitz) talán mutatósabbak, az előbbieket tevékenysége azonban — azt hiszem — sokkal inkább rányomta bélyegét a kolozsvári kulturális életre.

3. Itthoni intézményeik is fellendülnek. Eerre utal levezető röviden. De ezt az utalást nagyon elhalványítja a dézsi komplánáció *utáni* hanyatlásra való hivatkozás. Ez az időszak már a következő fejezethez tartozik, semmi értelme ennek ilyen nyomatékot adni már itt.

4. A fentiek után természetes, hogy irodalmi tevékenységet is folytattak, sőt az is föllendült némileg. Sajnos ennek jelei a fejezetben teljesen szét vannak szórva. Ádám János versei és az Epiktétosz fordítás „sztoicizmus címén” a főnemesi, Kolosi Török és mások versei — egyébként joggal — a népszerű alkalmi verselés körébe utaltatnak. Nem is annyira ez a baj, mint inkább az, hogy utalás sincs sajátos humanizmusukra (*folyamatos* olasz hatás!)

Szeretném hangsúlyozni, hogy az elhalványításnál is nagyobb hiba lenne ez időszak unitárius kultúrájának túlértékelése. A magyar és szász „náció” közti, meg a különböző irányzatárnyalatok közti terméketlen marakodás; intézményeik már-már permanens válsága; költészetben a teljesen tér- és időfölötti, kisszerű, alkalmi-kispolgári verselés túltengése (mialatt a kálvinistáknál már a hasonló, alkalmi-népszerű vers egy típusa — a maga módján — szinte európai méreteken szól bele a politi-

kába!); torzóban vagy kiadatlanul maradt művek és életművek — mindez már az élet áramából való kiszakadást, sőt: a hanyatlást jelzi.

Ugyanakkor azonban a kor unitárius polgári-értelmiségében a protestáns késő-humanista egy sajátos típusát látom, aki *semmiképpen sem radikálisabb vagy racionalistább* a kálvinistánál, de „liberálisabb”, elfogulatlanabb. Európában *csak* a kor legszabadabb szellemű centrumaiba járnak (Pádvia-Leiden); az ortodoxia fellegrárait (Wittenberg, Heidelberg, Marburg) ki *kell* kerülniük; nem süketek és vakok az olasz reneszánszsal szemben, mint a kálvinisták többsége (akiket helyesen „marasztal” el ebben a kézikönyv!); általában *már most*, a kor unitárius kultúrájának rendszeres fölmérése *előtt* szembetűnő, hogy „egyházi-iskolai” értelmiségükből sokan jóval inkább őrzik a 16. század humanista eszményeit, mint a más felekezetűek. Mindennek dokumentumai persze nagyon soványka „eredmények”: Csanádi Pál és Thordai János munkássága; Epiktétosz megvalósult latin (Francken-Heltainé-féle) és tervezett magyar (Thordai-Abrugyi-féle) *humanista* kiadása, (mely nem fordult mint közvetítőhöz se Lipsiushoz, se protestáns kommentátorokhoz, hanem csak velencei és bázeli humanistákhoz); az a kissé bizarr jelenség, hogy a kisszerű alkalmi verselés humanistákat vesz mintának: Erasmust, Reuchlint, Marsilius Ficinust stb.

VII. Műveltségi rétegek; sztoicizmus

Az egész fejezet bevezetőjének egyik legfigyelemre-méltóbb zárógondolata: csak a korábbi periódus magyar irodalmára volt elsődrendűen jellemző a művelődési rétegek szerinti differenciálódás; a XVII. század első harmadára már nem. Ennek a fontos gondolatnak a következményeit a fejezet anyagának beosztásakor nem sikerült figyelembe venni. Ez túl nehéz is lett volna, s nem is tükrözte volna a kutatás jelenlegi helyzetét. Van azonban néhol egyfajta olyan bizonytalanság, olyan következetlenség, néha-néha pedig merev beállítás, amit ki lehetne küszöbölni. A legfontosabb kérdés: a későreneszánsz főnemesi és a protestáns-polgári művelődési törekvések egymáshoz való viszonya. Ezzel kapcsolatban sok igen szép dialektikus észrevételt találunk, de egy-két merev, majdnem sematikus megállapítást is. Az aránytalanság egyik oka talán az, hogy az utóbbi fél évtizedben csak az egyik „vonalon” „ugrott meg” a kutatás (Klaniczay tanulmánya, a Fanchali Jób-kódex felfedezése stb.)

Maga a szerkezetmeghatározó koncepció sem egészen világos. Először azt gondoljuk, hogy a XVI. századhoz hasonlóan a három fő alkotó és olvasó réteg kerül sorra. Az első két rész címe erre utal. A harmadik rész azonban „A népszerű irodalom” címet viseli és felöleli a névtelen, alkalmi, vagy más okból népszerűnek nyilvánított főúri, polgári és deák-irodalom egyaránt. Ez azt jelenti, hogy csak a „tanult” irodalmat és költészetet akarják megosztani rétegek szerint? Ez nem világos, legfeljebb a fejezet végén kezd derengeni.

Egyedül a népszerű irodalomról szóló harmadik rész alkalmazza a főfelvet könnyed kézzel: A „Rétegei” c. rész felvételével teoretikusan, azzal, hogy minden típust más példával szemléltet — praktikusán. S ráadásul egyik példa sem válik merev sémává, senki sem gondolja, hogy valami súlyos társadalmi törvény szabja meg, hogy a politikai költészetet egy itthon tanult deák-levéltáros, az alkalmi éppen egy Európát járt, klasszikus tanultságú ortodox esperes képviseli. (Ebben a részben is meg kellene említeni a Debreceni, Miskolczy és mások munkásságának a főúri és a polgári művelődés felé mutató elemeit. De itt ennek a hiánya nem olyan feltűnő.)

Ismétlem, kissé furcsának tartom, hogy pl. a sárospataki művelődési centrum kulturális életének szereplői közül:

1. a főnemes patrónust, Rákóczi Györgyöt a „Protestáns *polgári* művelődés” című bevezető tárgyalja, értékeli;

2. prédikátorának, Prágai Andrásnak és ágrólszakadt alumnusának, a Hollandiában tanult Salánki Györgynek a munkássága viszont a főnemesi irodalomhoz kerül;

3. külön furcsaság hogy Miskolczi Csulyak István — aki kegyesen megkönyörül a szerencsétlen Salánkin, alamizsnát szerez számára Rákóczitól, jelentve neki a tanárember „nyavajás atyánkfia utolsó szegénységre jutott sorsát”, mert kétli, hogy a mester Rákóczihoz „dirigált supplicatióját Nagyságodnak beadták volna,” (tehát Salánki, a főnemesi irodalom művelője közvetítő nélkül még írásbeli kapcsolatba sem kerülhetett patrónusával, a polgári művelődési törekvések szervező és pártfogó képviselőjével, idézet: MPETa X, 98.) — tehát külön izgalmas ügy, hogy ez a Miskolczi Csulyak pedig, aki a Salánkikhoz képest szinte főrendnek, „málsubás”-nak számít, mert püspökrangú esperes — a népszerű irodalmat műveli.

De ez a furcsaság valóságos helyzetet tükröz! Miskolczi esetében is elég, ha egy kissé erősebb hangsúlyt kap, majdnem előkelő, ha nem is nagy vagyonnal, de jókora hatalommal járó helyzete, meg „műveltebb” talán humanista jellegű egyéb irodalmi tevékenysége. S akkor direkt jó, ha *marad* a népszerű irodalomnál, mert frappánsan bizonyítja, hogy itt minden a feje tetején áll, össze-vissza zavarodik-kavarodik, a XVI. században még oly jól elkülönülő „művelődési rétegek” szempontjából. S ezt a keveredést még az egyéni ízlés, tehetség, alkat mindig is érvényesülő változatainak sokfélesége is fokozza.

Én tehát kevésbé félnék attól, hogy a kézikönyv olvasója itt nem talál olyan pedáns, gyógyszerári rendet, mint amilyent képzelt, és sokkal inkább tartanék attól, hogy kérésztöltő skatulyákat kap.

Így nem látszik éppen tökéletesnek a mostani hármas beosztás. De ki tud jobbat? A területi vagy felekezeti még rosszabb lenne. Legjobb tehát meghagyni, de relativitását és a lokális, vallási stb. meghatározottságokkal való összefonódását nem csak egy mondatban meghírdetni, hanem végig dokumentálni, nem félve, hogy ettől összedől a fejezet szerkezete. Felsorolni — néha nagyon is hangsúlyosan azokat a munkákat, életrajzi kapcsolatokat, amelyek más műveltségi rétegek, más világnézeti — vagy ízléstípus felé mutatnak. Persze a sokfelé vezető összefüggések túlzott hangsúlyozása is hiba lenne — még didaktikailag is — : túlzottan bonyolulttá, homályossá tenné esetleg a képet.

A legvitathatóbb és a további kutatás során szerintem leggyorsabban elavuló séma: a sztoicizmus-nak az a felfogása, ami a kézikönyvben uralkodik. Az antik filozófia e típusának reneszánsz-kori kultuszát nevezik általában újsztoicizmusnak, de ezt az irányzatot a kézikönyv a szakirodalomban uralkodó felfogással — és a valósággal — ellentétben egyszerre túlságosan szűk körre-korra korlátozza, s ugyanakkor jelentőségét túlméretezi. Választó vízzé válik itt ez az irányzat, jelenléte vagy hiánya dönti el, hogy egy műfaj, írócsoport, író vagy mű a későreneszánsz főnemesi vagy polgári változatát képviseli-e. Így válik a fejedelmi-familiáris-nemes Háportoni Forró Pálnak egy tábla-bíró által lektorált munkája a kifejezetten polgári próza darabjává, míg Medgyesi Hollandiában tanult barátja, Laskai János, vagy az unitárius polgári környezetben készült Epiktétosz-fordítás egyértelműen a főnemesi irodalom részét képezi.

Nem tudom mi értelme van kitartani amellett, hogy a sztoa sajátosan a főnemesi kultúra része ebben az időben? A kézikönyv ezt a felfogást valóságos akszomává emeli s a többi eszmei törekvések, meg a közös ideológiai jellegzetességek más vonásai hátrébe szorulnak.

A közös világnézeti tendenciákat természetesen nem lehetne a sztoával kezdeni, hanem valahogy így: „Közös világnézet” általában — ekkor és itt különösen — nem létezik. A közös jellemzők a századfordulón egy olyan nehezen kibogozható eszmekonglomerátumot képeznek, amiben a virágzó reneszánsz eszményeitől az újraföl-lendülő személyes vallásosságig, a dogmatizmus és a skolasztika orthodox megnyilvánulásaitól a modern természettudományos világkép első jelentkezéséig nagyon sok minden fellelhető. De a sztoa az, ami leginkább át és átszövi az egészet, stb.

Az ilyen tágan értelmezett „sztoicizmust” természetesen sokkal szélesebb bázisra is kellene helyezni. De épp ez felel meg a valóságnak. A humanizmus (és reformáció) nagy forradalmában csaldódott, s a felvilágosodást még csak áhítózva „elő-készítő” nemzedékek egész sora, a legszélsőbb világnézeti és társadalmi végleteket képviselő típusok is (fanatikus-reakciós jezsuitáktól, a természet és a társadalom titkainak fanatikus-újító feszegetőiei) — nem véletlenül épp a sztoa számára jelentik a leghálásabb talajt, a sok más antik középkori és reneszánsz filozófia, „iskola” közül nem véletlenül ez hat a legszélesebb területen.

E gondolat *fölvetésénél* alig kellene több. Aztán említendőek lennének a sztoa e reneszánszvégi és reneszánsz utáni „reneszánuszának” legfontosabb változatai, melyek nálunk is hatnak — többé-kevésbé folyamatosan — tudományra, vallásra, irodalomra az egész közgondolkodásra. Egész sematikusán:

Egy minden „haladó szenvedélyt” tudatosan leszerelő és megfojtó jezsuita változat Senecát előszeretettel idéző közhelyei inkább a következő időszakban jelentkeznek.

Egy erős demokratikus és racionalista „szenvedélyeket” is valahogyan magába-olvasztó „ág” már korábban megjelenik nálunk. (Sokak szerint Dávid Ferencék erasmista humanizmusának is egyik fontos eleme ez.) Hat a későreneszánz idején is, aminek az erdélyi unitáriusoknál vagy pl. Rimay fölfogásának és költészetének bizonyos elemeiben láthatjuk a nyomát. Föltűnően — de nem monopolisztikusan — előnyben részesítik ők Epictetost. Ennek az ágnak barokk-kori továbbélésére alig-alig van magyar adat, Nyugateurópában viszont még a gondolkodás és a politika legnagyobb forradalmárai is erősen a hatása alatt állnak (Descartes, Spinoza, Cromwell).

Magyarországon, a későreneszánz idején — különösen művelt főnemeseink körében — nem ezek a változatok dominálnak, hanem az európai „új sztoicizmus” legerősebb irányzata, mely az *előbbiekkal összefügg*, csak átmenetileg különül el valamennyire. Nyugateurópában a „leideni Lipsius” és más németalföldi humanisták képviselik. Hat ugyan sok irányban, de — eleinte legalább is — Észak- és Közép-európa liberálisan protestáns, humanista értelmiségére, nemeseire és fejedelmeire a legerősebben. — A jellegzetesen századfordulói világnézeti áramlatok közt ez az egyetlen, amely még nyugateurópai regnálása idején kapcsolatba került hasonló magyar törekvésekkel.

VIII. Értékelés

Egészében nagyon jó az időszak kulturális és irodalmi pozitívumainak és negatívumainak „mérlegelése”. Így pl. mindenképpen helyes, hogy állandóan figyelembe vesszük ennek az egész kultúrának feudális jellegét, hogy nem hangsúlyozzák túl a polgári-protestáns későhumanizmusról szóló részekben sem a demokratikus és a racionalista tendenciákat. Csak arra kellene vigyázni, hogy ne pattanjon aztán elő valahonnan a semmiből az a sok újító törekvés a barokk virágkorának szellemi életé-

ben (ami a mostani korszakbeosztás szerint mindenképpen még ebben a szakaszban kezdődik: legkésőbb az 1620-as évek végén). Az értékelésben talán a mostaninál is nagyobb súlyt helyeznék azokra a közös törekvésekre, amikben végső soron össze-találkozik szinte minden későhumanista jelenség. Itt mindenekelőtt a magas műveltségsményre gondolok, és arra a törekvésre, hogy kultúrában, gondolkodásban, stílusban semmiben ne maradjunk el a legmodernebb Európától. Továbbá arra a — nem is egészen defenzív — programra, ami ezt a nemzedéket szinte híddá teszi a legjobb humanisták és a század derekának polgári gondolkodói közt. Arra gondolok, hogy Rimayéknak a részeges és műveletlen magyar nemes társakkal szembeni elkeseredett haragja — Rimay ezt rezignáltan és mint „az Philosophia követője” szólaltatja meg — mégis csak hasonlító előjellel kerül elő, mint előtte a 16. század legjobbjainál és utánuk akár a puritanusoknál is, pl. a „barbaries” ellen lázadó Apácinál. Ez teszi — minden apró életrajzi és filológiai vonatkozásnál sokkal inkább — rokonokká a Rimay Jánosokat és a Szenczi Molnár Alberteket.

És itt már nem a kézikönyvvel, mint inkább egyfajta közfelfogással vitatkoznék. Máig közkeletű tévedés, hogy ez az időszak olyan zavaros és vérzivataros szakasza a magyar történelemnek, amikor elhallgattak a műzsák, hogy a Balassi és Zrínyi közti félszázadban költészetünk és irodalmunk jórészt „a múlton élődött” stb. Évszázados megállapítások ezek és nem mondhatnám, hogy teljesen és véglegesen megválaszolta volna bármelyik eddigi összefoglalás. Így szerintem még erre se ártana utalni. Még inkább arra: hogy bizonyos világi eszményeknek a lehanyaglása nem általános és végérvényes hatású tendenciája ennek a kornak. Ezt az utóbbi felfogást már nem lehet másképpen cáfolni, csak akkor, hogyha együtt szemléljük a kor leg tudatosabb törekvéseivel a népszerű irodalmat. A vitézi eszmény sem enyészett például el. Csak átalakult. Ennek az átalakulásnak a „színtere” lassanként tényleg áttolódik a névtelen „népszerű” irodalom területére. De a 17. század elején még nem egészen! És nem is szakad el a főnemesi reneszánsz hagyományaitól: a Balassi hagyománytól. Nagyjából ugyanez a helyzet a szerelmi költészettel, melynek főnemesi ágarendkívül gazdagon fejlődött még ebben az időben és ezt a fejezet nem meri eléggé hangsúlyozni. Klaniczay néhány évvel ezelőtt még a nemesi újsztoikus társaság tagjai közt kereste a „Sötét ködből alig tisztult vala szép Hajnal...” kezdetű szép szerelmi ének és hasonló versek szerzőjét (ItFüz 25. sz. 21.1). Fanchaly Jób János nem kódexe *anyagával*, hanem azzal, hogy létrehozta a magyar nyelvű nemesi főúri szerelmi költészet és dráma eddigi tudomásunk szerint leggazdagabb gyűjteményét — azzal éppen a tudatos, udvari-világi eszmények folytonosságát bizonyítja, hiszen gyűjteményét a későreneszánsz kellős közepén 1604–1608 közt állította össze.

Tehát: szerintem nagyon rossz az, hogy a jelenlegi közfelfogás kissé túlzottan is nagy helyet juttat e korban a tudós intellektuális célzat elhatalmasodásának, túl keveset annak, hogy egyuttal esztétikai élvezetet is akartak szerezni e kor költői és a művek (a próza is!), hogy gyönyörködtetni akartak. Általában a tudós jelleg elhatalmasodása szerintem csak mint az *írói-költői programok tendenciája* egyértelmű. S az ilyen programoknak sohasem kell teljesen hinni. Ez jelentette akkor az európai, a modernet.

A szellemi élet egyfajta pezsgése az a másik jellemzője ennek a kornak, amit eddig könyvekben, egyetemi oktatásban stb. nem sikerült eléggé érzékeltetnünk. A kétségtelen hanyatlás nem jelent halotti csendet, (ismételtem: itt nem a kézikönyvvel vitatkozom!) még a kertté szűkült tudós világ elmélyedt csendjét sem. Hogy csak egyetlen példát említsek: a hevesen zajló hitvitáknak — épp ez idő tájt — van egy olyan ága, ami majdnem egybeolvad az élesen polémikus, a társadalmi, nemzeti és felekezeti elnyomás ellen egyszerre hadakozó, bár részben demagóg hanggal. Ez

természetesen már nem az „irodalmi élet”-hez tartozik. De említésre azért méltó, mert ezek a hitviták és ezek a prédikációk *nemcsak* anakronisztikusak, hanem egyúttal formát adnak egy új hangnak.

A kézikönyvvel kapcsolatban nem a konkrét értékeléssel van probléma szerintem, hanem megint csak bizonyos beosztási kérdésekkel. Arra gondolok, hogy ebben a fejezetben az 1580-as évek végétől az 1640-es évek végéig föl van sorolva minden, ami válságot, megtorpanást, dekadenciát tükröz; viszont hiányzik ugyanennek az időszaknak, különösen a világi eszmények — a korszak végén bizonyos racionalista eszmények — szempontjából igen fontosnak minősülő sok értéke. Talán ez az oka annak, hogy az az izgalmas, lüktető élet, ami valósággal sugárzik az e korral foglalkozó legkisebb, akár egészen filológiai jellegű *jó* tanulmányból is (tehát nemcsak az olyan nagyobb dolgozatokból, mint a Klaniczay-kötet tanulmányai, vagy pl. Turóczi dolgozata Heidelbergről, hanem még az olyan filológiai bevezetésből is, mint pl. a Fanchaly Jób kódex „kialakulásának története” ItFüz 25. sz. 22—32. 1.). Ez a lüktető élet talán azért is hiányzik *némileg* a fejezet egyes részeiből, mert a kép nem az egész félszázadot tükrözi, és az már igazán nagyon nehéz, hogy a válságjelenségek mellett, a defenzív és a dekadens jelenségek mellett folyton utaljanak a tovább élő vagy már érvényesülni kezdő „izgalmasabb” tényekre.

Tehát nem annyira az ideológiai pozitívumokat hiányolom, — ezek végső soron nagyon jól „adagolva”, okosan kerülnek elő — mint inkább az eleven szellemi élet érzékeltetését. Pedig minden bizonnyal ez az egész időszak legnagyobb pozitívuma. Magyar nyelvű, európai szinten is korszerű, legalább részben világi kultúra és irodalom eredményei még eddig soha nem váltak olyan viszonylag széles rétegek ízlésének és aktív tevékenységének részévé, mint most. Telegdi Kata verses levele⁴ vagy a többi reneszánsz nőköltőkre utaló adat — szerintem — mint újdonság semmiképpen nem választható el a késő-reneszánstól, ezek az adatok mind az újsztoikus manierista „társaság” megszerveződése utáni időből valók, s a jelek szerint valószínűleg nem is függetlenek legjobb képviselőiknek — pl. Rimaynak — a tevékenységétől. Tehát igenis: ugyanabban az időben és *ugyanabban a körben* találkozunk a komor tudományosság mellett a táncosabb léptű műzsával is.

⁴ Sajnos asszonyaink világi, anyanyelvű, s igazán humanista költői — vagy irodalompártoló — ambícióinak erről az érdekes, szép emlékérről a kézikönyv végleges változatában sincs szó! (Közölte: Lukcsics Pál, It 1930, 95—99.)

DANTE NEVE SZÁZÖTVEN ÉV MAGYAR IRODALMÁBAN (1521–1664)

E szűkítő cím is jelezni kívánná, hogy Dante magyarországi recepciója régi irodalmunkban a művéből eredeztethető *hatások* helyett többnyire csupán nevének és történeti személyiségének, esetleg munkásságának lexikális ismeretére korlátozódik. A *Paradiso*-ban (XIX. 142.) megnevezett „beata Ungaria” — minek nyelvét és határait már a *De vulgari eloquentia* (I. 8.) emlegeti — és a Sommo Poeta viszonyáról ismert *kapcsolati* adatok számbavétele azonban mégis fontos kötelességünk. A lényegtelennek látszó dokumentumok is történetileg mind teljesebbé tehetik, segíthetnek összefüggő folyamatként értékelni a magyar Dante-kultuszt. Mellőzve most a tárgyunkhoz nem tartozó adatok minősítését, és csupán a legjelesebbekben végigfutva, emlékeztessünk rá, hogy a magyarországi „fortuna di Dante” több mint fél évezredes múltra tekinthet vissza. A Giovanni da Serravalletől 1417-ben latinra fordított és Zsigmond császárnak dedikált *Commedia*, Mátyás Corvináinak egyik illuminált olasz Dante-kódexe, az *Inferno* XXVI. énekének Ulysses-epizódjából ihletet merítő Janus Pannonius példája arról tanúskodnak: a XV. századi Magyarország tudós humanistáinak egy szűk csoportja előtt már nem volt ismeretlen Dante neve.¹ A 700. évfordulót köszöntő teljes magyar Dante, Babits klasszikus fordítása, Kaposi Dante-könyve, s nem kevés XIX. századi próbálkozás s a klasszicizmus és romantika ízlésváltása idején (1806) megszülető első fordítási kísérlet — Döbrenteié² — előtt: reneszánsz és barokk kori irodalmunk ugyancsak számos Dante-nyomot őrzött meg. E két nagy stíluskorszak másfélszázadnyi, egyben fénykorát jelentő időszakának Dante-ismeretét kísérjük végig alább. Azért épp a címben megjelölt százötven évet, mert Dante nevével először egy 1521-ben másolt magyar nyelvű kódexben találkozunk, s mert Szauder József megállapítása szerint az irodalmunkban „kimutatható olasz művelődési hatás legjava a 17. század derekáig terjed...”³ 1664 Zrínyi halálának éve; utoljára nagy eposzköltőnkéről beszélünk, kiből a magyar barokk itáliai orientációja a legmagasabb szinten — egy folyamat csúcán — összegeződött. Megelőzőleg a magyar reneszánsz és annak kései periódusa Dante-nyomait vizsgáljuk; azt a századot, melyben nemzeti irodalmunk megszületett, amikor az Itáliában épp Dante nevével már diadalra jutott lingua vulgaris, a nemzeti nyelv értékeinek és gazdag lehetőségeinek tudatos hazai „felfedezése” is végbement.

Az adatok leírásában és pusztá interpretálásában csak Kaposi József alapvető monográfiáját követhetjük, mert ez a mű — ahogy Babits írta — valóban „iskolai

¹ E korai Dante-nyomok összefoglalása Kaposi József könyvében: *Dante Magyarországon*. Bp. 1911. 35–76. Janus Pannonius Dante-ismeretéről: Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955. 129.

² Döbrentei Gábor Dante-fordításáról ld. a kéziratot felfedező Szauder József tanulmányát: *Magyar irodalom — olasz irodalom*. Bp. 1963. 347–361.

³ Szauder József: *A magyar-olasz tanulmányok mérlege*. (1943.) Id. tanulmánykötetében: 339.

példája a filológusi áhítatnak.”⁴ Az értékelés és minősítés modern szempontjait — minden hasonló jellegű studium számára — Szauder József állapította meg idézett tanulmányában. Fentebb már az ő alapvetése nyomán tettünk különbséget, hatás és kapcsolat vagy ismeret között, s e fogalmakat alább is az általa körülírt értelemben használjuk. Hatáson tehát „a már a létrehozott kapcsolatoknak a magyar történeti kultúrában való felnövekedését, izmosodó részvételét, állandó aktualitását” értjük, megkülönböztetve ettől a kapcsolattörténeti adatok tömegét, az egyszerű irodalmi kölcsönzést, s a többnyire nem is a valóságos és élő olasz kultúrából, hanem sokkal inkább a nemzetközi humanizmus és tudomány kincstárából, olykor egyszerűen kései könyvtárményekből levezethető ismereteket. A tanulmány nyomatékosan figyelmeztet — hatás és kapcsolat esetében egyaránt — a magyar befogadás szempontjaira, „a befogadó egyéniség alapos és sajátosan magyar jellegének” figyelembe vételére; egyáltalán „hozzáférhetett-e a tényleges olasz indíték a magyar befogadó lelkületéhez?”⁵ Látni fogjuk: e kíváncsi következetes alkalmazása nem egy önmagában érdekesnek tetsző adatnak csökkenti súlyát, annál értékesebb tanulságokkal szolgálhat viszont a befogadó régi magyar irodalom vizsgálatához.

*

Kaposi József (1863—1922), a legkiválóbb magyar dantológus 1911-ben adta ki *Dante Magyarországon* c. könyvét, s ebben több évtizedes kutatásainak eredményeit összegezte. A hatalmas anyagot uraló összefoglalás adattára imponálóan gazdag, s túlzásoktól mentes, józan kommentárjait ma is haszonnal forgathatjuk. A pozitívista módszer e kiváló produkcióját azonban félszázad múltán már adatanyagában is túlhaladta a kutatás. A vizsgálandó százötven évre szorítkozva azt látjuk, hogy Kaposi merev kronológiai tárgyalást alkalmazó könyve a valóban fontosabb adatok közül ismeri — illetve elsőnek ismerteti — az 1521-es *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról és dücsőségekről* c. kódex, Eszterházi Tamás, Pázmány Péter vitairatai és a magyar irodalomhoz vajmi kevés szállal kapcsolható Melchior Inchofer Dante-hivatkozásait, Szenczi Molnárnak egyik fordításából a Dante-említése nélkül előadott Ugolino-történetet, s végezetül utal a Zrínyi-könyvtár Dante-példányára.⁶ Pillanatnyilag legalább ugyan ennyi új, még fel nem dolgozott adatot sorolhatunk elő. A XVI. században megnevezi Dantét Székely István világkrónikája, Volaterranus enciklopédiájából számosan ismerik — pl. Bornemisza Péter és Balassi Bálint —, s fellelhető a Commedia két humanista tudós könyvtárjegyzékében is. A XVII. századból a legmélyebb tartalmú Dantére hivatkozás Rimay Jánostól való, és ugyancsak érdekes Dante-nyomokat találunk Szepsi Csombor Márton, valamint Frölich Dávid műveiben. Bornemisza és Balassi forrásai s a jelzett könyvrajstromok Kaposi munkálkodása idején még ismeretlenek voltak, Székely, Szepsi Csombor és Frölich csak első kiadásban hozzáférhető műveit pedig egyszerűen nem olvasta a jeles szerző — ahogy sokáig más sem lapozta át őket —, ellenben Rimay Balassi-előszavát ismerhette volna: azt már 1904-ben kiadta Radvánszky Béla *Rimay János munkái*-ban. Jól tudjuk, hogy e kiegészítő felsorolás sem lehet teljes. A teljesség abszolút igényével csak akkor közeledhetnénk tárgyunkhoz, ha ismerhetnők százötven év egész — nyomtatott és kéziratossá — kultúrhistóriai anyagát, valamint — és sem kevésbé könnyű feladat —, ha

⁴ Babits Mihály: *Kaposi József*. Nyugat. 1922. 1310.

⁵ Szauder József: *I. m.* 338—339, 336.

⁶ Id. műve VI. fejezetében: *Dante Magyarországon a XVI—XVIII. században és a XIX. század első felében*. 78—90.

láthatnánk minden hozzánk származott Dante-kiadást, ha e példányok története megírható lenne. Ez utóbbi nem egészen irreális lehetőség — a kódexek esetében élt is vele Kaposi —; így vagy valamely más úton tehát, akármelyik elolvasatlan műből, még kerülhetnek elő adatok. Hiszünk azonban, hogy a jelenleg megrajzolható XVI—XVII. századi összképen lényegesen aligha fognak változtatni.

Irodalmunkban először a már említett 1521-ben másolt kódex, a *Könyvecse*... nevezi meg Dantét. A collatio műfájához tartozó elmélkedéseket összefogó kódex, melyet ma a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz (Cod. Hung. XVI. Nro 5.), a magyar művelődés középkori történetében oly nagy szerepet játszó domonkosrendiek körében készült. Összeállítója a szerzetesrend valamelyik Studium Generale-jában — esetleg épp olasz földön — tanult tudós frátère lehetett, aki munkáját a Nyulak szigeti álló legjelentősebb női kolostor lakóinak szánta. Horváth Jánosnak kódexirodalmunkról adott klasszikus összefoglalása mutatott rá először, hogy a *Könyvecse*... magyar stílusa „rendkívül gyakorlott, sokszerűleg hangolt, művelt stilisztára vall”, s nem mentes a humanizmus hatásaitól sem. Bizonyítja pl. ezt, hogy a szövegében előforduló Lucanus-idézetet (*Pharsalia* VII. 418—419: „... tibi, Roma ruenti Ostendat, quam magna cadas”) a fordító sikerült metrumos hexameterben ülteti át magyarra (24a): „... vğ mond zent agoston doctor hogh harmat kÿuant o latnÿ Eleqzor Romanak nağh voltath: kÿrol vğ mond lukanus: *Mel nağ volt roma: az o romlása yelenty...*” Ez az első magyar hexameter-sor — két évtizeddel megelőzte Sylvestert! —, s hexameterrel ebben az időben csak humanista kísérletezhetett.⁷ Kardos Tibor kutatásai, irodalomtörténetünk új szintézise és Mezey László tanulmánya — amiből a *Könyvecse* műfaji meghatározását is vettük — azt is aláhúzzák, hogy az elmélkedésben a szenteket háttérbe szorító szegény apostolok tisztelete a „devotio moderna” eszméit tolmácsolja.⁸ Mindezeket előrevetve különösebben nem is szabad meglepődnünk azon, hogy Dante neve épp ebben a kódexben bukkan fel első alkalommal, s hogy a névtelen fordító ily szépen adja vissza a *Purgatorio* XXII. énekének 46—49. sorát (24b): „Nagÿobbak lÿnek azért mÿndeneknel: mert kÿzelben lÿnek vrunkhoz Errÿl mongya vala Dantes: *Ez tÿwzes zarnÿu edes elmelkedÿ emberek: az tÿwzzel gÿÿÿittattak vala fel ahonnat az nemes vÿragok neukednek es az zent gÿÿwmÿlzoq.*” Ugyancsak Kardos Tibor mutatott rá korábban, hogy a *Könyvecse*... Dante idézése misztikus jellegű. Kitÿnÿ jellemzéséhez ma sincs mit hozzátennünk: „A »Könyvecse az Szent Apostolok méltóságáról« a szent szeretet misztikus tÿzes nyilait dÿcsÿíti, melyek által »az jóknak lelkek megvilágosodnak vala«. Az isteni kegyelem kÿtjából is a szent szeretet »lelki edényével« lehet meríteni. Az Istenhez vonzódó tÿzes, misztikus elmélkedÿkre idézi a Paradisot (XXII. 46—48.), ahol Dante a nagy szerzeteseket látja, megannyi kis lángoló golyót. Kontemplatív lelkek — magyarázza Beatrice, akik meggyulladtak az isteni szerelemben, mely egyaránt neveli a virágot és az életszentséget:

Questi altri fuochi tutti contemplanti
Uomini furo, accesi di quel caldo
Che fa nascere i fiori e i frutti santi.

⁷ Horváth János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. ² 228—229, 304., *Az irodalmi műveltség megoszlása*. Bp. 1944. ³ 265—266. A Horváth által is citált korábbi irodalomból ld. még: Imre Sándor: *A középkori magyar irodalom stíljáról*. Bp. 1890. 33., Hajnóczy Iván: *Az első magyar hexameter*. It 1921. 140. A *Könyvecse*... szövegét Volf György adta ki a *Nyelvemléktár* VII. kötetében. Bp. 1879. 127—155. Idézeteink azonban nem innen, hanem a kéziratból valók.

⁸ Kardos Tibor: *I. m.* 354—356., *A magyar irodalom története 1600-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 150—151. Mezey László: *Lorenzo Giustiniani és egy középkori magyar nyelvemlék*. Sajtó alatt a készülő olasz-magyar kapcsolattörténeti kötetben.

A »Könyvecse« azonban nem tud betelni a dantei sorok szépségével, bővebben oldja föl, magyarázza, elragadtatását belefordítja a szövegbe: »Ez tüzes szárnyú, édes elmélkedő emberek az tűzzel gyújtattak vala fel, ahonnan az nemes virágok nevelkednek és az szent gyümölcsök«. A kontemplatív lélek iránti érthető elragadtatását azzal fejezi ki, hogy »édes«-nek nevezi, a virágok szépsége előtti hódolatot, hogy »nemes«-nek szólítja.⁹ Megjegyezzük azonban: a *Könyvecse*... magyarázóinak — akik közül most a Sylvester prózájába oly zseniálisan belehalló Horváth János sem kivétel — nem tűnt fel eddig egy igen fontos jelenség, nevezetesen az, hogy a Lucanus- és a Dante-átültetés a kódexnek *ugyanazon a levelén* (a 24a., illetve a 24b. lapon) olvasható, mindössze néhány sor választja el őket egymástól! Márpedig ha a fordító a Lucanus-hexameter esetében tudatosan megpróbálkozott a metrikailag hű fordítással — és ez csak így történhetett, az 5 spondeus láb, a helyén levő dactilus, a szabályos cezúra nem lehet véletlen! —, akkor egészen biztos, hogy a néhány sorral arrébb előforduló Dante-citátum magyarítását is különös gonddal végezte. Így ebben az esetben is szabályos *műfordítást produkált*, ezzel magyarázható az „édes és a „nemes” szó betoldása, a „fuochi” megfelelőjének szánt, egészen dantei hangulatot idéző „tüzes szárnyú” kifejezés. Mezey László idézett tanulmánya szerint Dante említése a dominikánus prédikátor és lektor iskolázásának színhelyére, Itáliára enged következtetni.¹⁰ Több konkrétumot mi sem mondhatunk, mert Mezey sokoldalúan feltárja ugyan a *Könyvecse*... Lorenzo Giustiniani (1381—1456) egyik művére való hivatkozásának genezisé, a Dante-citátumot magába záró rész esetleges mintáival azonban nem foglalkozik. Egyelőre nem tudjuk tehát: olaszból vagy latinból, versből avagy prózából fordította-e Dantét az ismeretlen fráter; nem tudjuk, hogy a *Commedia* feküdt-e előtte vagy csak valamely, a szóban forgó idézetet is tartalmazó munka —, de az bizonyos, hogy a *Könyvecse*... összeállítójában későközépkori irodalmunknak egy kiemelkedő tehetségű névtelen alakja rejtezhet. Különben arra a vélekedésre hajlunk: a kitűnő képzettségű fráter latinból és prózából fordított, mert ellenkező esetben talán metrummal vagy rímmel is kísérletezett volna — hisz megtette ezt Lucanust magyarítva is. Felfogta-e, kit szólaltat meg elsőnek anyanyelvén? — ez sem dönthető el, bár közelebbi ismeretei aligha lehettek Dantéről. Az esetleges forrásban eléje kerülő klasszikus szöveghez mindenesetre nagyobb igénnyel közeledett, mint bármelyik kortársa. S ha meggondoljuk, hogy tulajdonképpen egész régi irodalmunkban ez az egyetlen eset, amikor valaki — ha esetleg nem is a mű ismeretében, csupán latin áttételtől — Dante-szöveget fordít, az apró adat súlya különösen megnő. És értékesnek mondható nemcsak a Dante-recepció oldaláról: a korhoz kötött misztikus szellemű adaptáció körülményei egyben a humanizálódó kolostori irodalom nagy előrelendülését és lehetőségeit szemléltetik.

A reneszánszon belül kiteljesedő reformáció évtizedeiben tűnik fel újra Dante neve irodalmunkban, említései ezt követően sűrűsödnek, s recepciójának most már világosan elkülöníthetők egymástól eltérő különböző irányai. „A reformátorok Dante tekintélyét mihamar bevonták hitvitázó harcaikba. Kivált *De Monarchia*-ját és a *Divina Commedia*-nak az egyes pápákat és romlott papságot ostromozó tercziánit használták fegyverül a katolicizmus ellen” — állapította meg helyesen monográfiájában Kaposi.¹¹ Ilyen céllal esik szó Dantéről a XVI. századi Matthias Flacius Illyricus és François Perrot műveiben — ez utóbbinak munkájára maga Bellarmin írt cáfoló választ —, nálunk pedig Eszterházi Tamás és Pázmány vitájában. Előbb

⁹ Kardos Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. Bp. 1941. 194—195.

¹⁰ Hivatkozik rá Kardos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Id. kiad. 354. Vö. még: *A magyar irodalom története 1600-ig*. Id. kiad. 150.

¹¹ Kaposi József: *I. m.* 81—82.

azonban reformátoraink közül Székely István írja le magyar szövegben „Dantes Poeta” nevét. Legfontosabb műve, az 1559-ben Krakkóban nyomtatott *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól* 186b. lapján az 1300-as év eseményeiről van szó, s itt ezt olvashatjuk:

„ALANVS doctor.
SCOTVS barát. Eelnec.”
DANTES Poeta.

Székely István világkrónikája a reformáció szellemében tekinti át a világ kronológiai rendbe szedett eseményeit, miközben gazdag bűnlajstromot szed össze a római egyház és a pápák tévelygéseiről.¹² De kompendiumának forrásai — melyek közül ismeri a kutatás Carion, Funccius és Münster munkáit — Dantét még nem használhatták érvként a reformáció igazságaiért vívott harcban, mert Székely nem ilyen meggondolásból említi őt. Egy-egy év fontosabb történeti eseményeinek összefoglalása után mindig rövid felsorolást ad a szóbanforgó időszak tudományos és kulturális nevezetességeiről — pl. (193b): „PRAGABA az Academia fundaltatic. PANVDES barát. BOCATIVS Janos. Eelnec... (203a): HVGO doctor. LAVRENCIVS Valla. TRAPEZONTIVS. BLONDVS hystoricus. Könueket irnac” —, s Dantére is ilyen alkalomból kerül sor. Olaszok — amint a két idézett példából is kitetszik — bőven szerepelnek Székely összeállításában, nemkülönben gazdagon és ízesen sorolja elő a magyar-olasz történeti érintkezések jelesebb mozzanatait (a meggyilkolt öccsért bosszút álló Nagy Lajos pl. „minden hadaual Napol’ba mene... holot az figet az Olaszokal az Szamar alfeleből ki harabtata” — 191a.), a derék Székely István azonban természetesen nem bírt semmiféle olaszos műveltséggel, fel nem foghatta: kiről is beszél, amikor könyvébe beírta „Dantes Poeta”-t! Mert kétségtelenül forrásaiból való ez az adat, ha pillanatnyilag nem is tudjuk pontosan, kitől merítette. Turóczi—Trostler József szerint a kompendium tudós- és író-történeti adatai Carion világkrónikájából valók.¹³ Dante nevét azonban ő sem idézhette Carionból, mert ott nem találjuk. Az 1295-ös évről szólva, Székely Dante nagy ellenfeléről, VIII. Bonifácra mond lesújtó ítéletet (186a): „BONIFACIOS Papa. VIII. papalkodék Romaba eleg kegyetlenül niolcz eztendeig. Ez rokaul mene be az papasagba, farkasul ele benne, es ki mene belölle mint ege eeb.” Az adagiumot Cariontól kölcsönzi („Intrauit vt vulpes, regnauit vt lupus, mortuus est vt canis”), Dantéről azonban Carionnál e tájon sem esik szó.¹⁴ Székely István adata tehát mindössze egy elszigetelt utalás az említésre méltó írók és tudósok galériájában, akikről szólván olvasói számára távolról sem olaszos, még csak nem is nemzetközi humanista, hanem szigorúan melanchtoni szellemű reformációs műveltséganyagot közvetített.

Ugyanezt mondhatjuk Eszterházi Tamás 1602-ben megjelent *Az Aniaszentegyhazról...* c. fordításának Dante-hivatkozásával kapcsolatban. A Kürti István szeredi prédikátor segítségével készült fordítás „amaz tudos es Istenfelő Hunnius Egied

¹² Székely István művét a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozat 3. darabjaként megjelent facsimile kiadásban használtuk. (Bp. 1960.) A kiadvány kísérő tanulmányát Gerézdi Rabán írta.

¹³ Turóczi—Trostler József: *Die Anfänge der ungarischen Geschichtssprosa*. Ungarische Jahrbücher (Berlin-Leipzig). 1934. 124. Vö. még: Gerézdi Rabán: *I. m.* 28—29.

¹⁴ Joannes Carion: *Chronicorum libellus*... Parisiis 1544. (Bp. Egyetemi Könyvtár Vet. 44/26.) 228b. Szauder József lektori jelentése arra figyelmeztet: mivel Székely István Alanus de Insulishoz a „doctor”, Duns Scotushoz a „barát” hagyományos jelzőjét illeszti, a skolasztika e nagyjait szilárd értékrend szerint ismerte, s így érthető, hogy az ugyanide sorolt Dantét — poeta-ként — még számon tartotta. Apáczai Csere János *Encyclopaedia*-jában (XI. VII. 1294.) a VIII. Bonifácra mondott adagium ugyancsak megjelenik, Duns Scotust, Firenzét is e tájon emlegeti — a tudósság kanonizált nagyjai közé sorolt Dante viszont már hiányzik antiskolasztikus enciklopédiájából.

doctor” *De Ecclesia*...-ját követi, aki megbizonyította, „hogy Papa Antichristus legyen.”¹⁵ A wittenbergi Aegidius Hunnius e tételt igazolva szólítja elő két helyen is Dantét, s a magyar fordítók híven követik őt: „Es 280. esztendő előtt, irta Dantes Florentinus: Hogy Papa az Pasztorbol Farkassa let legyen, ki az Ecclesiat pusztitana, es semmi gondgya nem volna mind az ő szerzetesiuelis, az Istennek igeiere, hanem tsac az ő Decretomara. Es in Cant: XXXII. purgatorii, nyiluan neuzei Papat az Babylonai paraznanac.” Ezután „Következik az rendben, amaz híres neuus Franciscus Petrarcha”, aki ugyancsak „meg irta az Papa Vdvara dolgát”, majd ismét Dante: Hunnius a történetíró Aventinust citálja, aki tud arról, hogy pápaellenes tanácsok „mostis nemely Bibliothecaban hartyan irua talaltatnac. Es sokakat szamlal elő, kic között volt Vilhelmus Occam, Dantes Florentinus, Marsilius Patauianus, Joannes Gandanus, etc...”¹⁶ Eszterháziék könyve nem sokáig marad válasz nélkül: a zászlót bontó magyar ellenreformáció vezéralakja, Pázmány Péter ír rá cáfolatot — csak úgy félkézzel, egy füst alatt „az Magyarai István sárvári prédikátornak” adott felelettel. Persze Hunnius nem öletszerűen akad Pázmány tollára: sokat merített abból Magyarai, érdemes hát a már nyomtatás alatt lévő *Felelet* munkálatait leállítani, hogy egyúttal megrostáltassék „Eszterhaz Thamas okoskodasa” is. Eszterházi — „ez az ifiu legen” — káromlotta az igaz vallást „amaz igen hozzu es ektelen Elöl iaro bezedeben”, éppen ezért „igen rouid zoual” megrostálja „ezt az elől iaro bezedet, auagi inkab ezt az ven azzonioknac valo reghet...” Pázmány fölöttébb könnyűnek tartja feladatát, hisz Eszterházi írása „nem ollian mint az Gordius ciomoia: ezt bizonyara kees nekülis... akar meli giermekis meg odhattia: Mert ennek nem egiebűnnen vagion ereie, hanem chiac az tudatlansagtul, es az mas ember pennaia utan valo irkalasbol...” Mindezeket előrebocsájtván, Pázmány rátér a Hunnius-fordítás Dante-passzusára: „Noha azert Z. Bernard feddi az Papac keueliseget, de mind az altal ...iaualia tanitasat: Noha Z. Hieronymus az mint te elő hozod, az Romaiaknac feslet erkölciét fel fualkodot tiztesseg kiuanast, az első zekre vagiodast igen gialazza: Mind az altal, utanna veti, hogi ot vagion az igaz Aniazentegihaz, es az igaz hit: Sarisburi Janos, noha az gonoz erkölciét es eletet karhoztattia, de (az mint az ő maga irasabol meg mutatom ez előtt) fölötte igen diciri az iambor Romai papokat: Henricus Ciazar felöl zollec ez előtt: Petrarcha, Dantes, es az töb effele Poetac, zinte oli Catholicusoc voltac, mint zinte az Cardinaloc, az mint ezebe uezi valaki oluassa az ő irasokat, Gialaztac es zittac az Papac vetkeit? Vgi vagion: Mi üdönkbennis Sannazarus ieles Poeta, ciudalatos igen gialazta, es zitta, Alexander VI es az tizedic Leo Papat, de azert ugian kereztie[n] ember volt az vallasaban: Auentinus pedig, ez a töb effele Luther kouazzauual meg sauanittatot Historicusoc, sokat hazudnac... és oly dolgokat kennec az Papakra mellieket chiac meg sem gondoltac.”¹⁷ A római egyház és a pápák erkölcstelenségét Pázmány nem tagadhatja — máshol a protestánsokra bizonyít ilyesmit! —, szemében azonban mindez távolról sem jelenti a dogmák igazságának megdőlését;¹⁸ „iambor tudos tanitoc” ma is dörgenek, s joggal, e vétkek ellen, hisz saját maga tapasztalta Rómában: „Az Papac gonoz eletet (mikor gonozul kezdne

¹⁵ Magyarai István szavai: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár 1602). Ferenczi Zoltán kiadása. Bp. 1911. 45.

¹⁶ Eszterházi Tamás: *Az igaz Aniaszentegyhazrol ... Irattatot Aegidius Hunnius ... altal ...* Sárvár 1602. (OSzK Keszthelyi Helikon Könyvtára RMK I. 104.) *Epistola dedicatoria*. 31. 35. A betűhív másolatért Rakos Józsefnek tartozom köszönettel. Eszterházi latin forrását — sőt Hunniust is — közli Kaposi József: *I. m.* 84—85.

¹⁷ Az idézetek sorrendje: Pázmány Péter: *Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornac ...* Nagyszombat 1603. (Bp. MTA Könyvtára R 4r 135.) 61—62, 70—72.

¹⁸ Pázmány vitamódszeréről: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 130.

elni) es az ő uduarnepenec feslet erkölciét, nilua[n] ez mai naponnis, zinte Romabais, zinte az Papa es Cardinaloc hallatarais, minden nap erossen feddig es dorgalliac az iambot tudos tanitoc: Es chiac enis, oly kemeni zokkal hallottam Romaba, hagi meg feddetec az uduar nepenec vetkei...”¹⁹ A dogmákon tehát Petrarca, Dante „és az több efféle poéták” írásai sem változtathatnak, mert ők különben is épp olyan katolikusok voltak, mint a kardinálok, „az mint eszébe veszi, valaki *olvassa* az ő írásokat.” Pázmány olvasta-e Dantét? — nem tudjuk. Mindenesetre többet tudhatott róla mint Eszterházi Tamás, akinek valóban nem egyebünne van ereje, mint „az más ember pennája után való írkálásból.” A Rómát járt, kitűnően képzett leendő kardinális ismeretek birtokában látszik ítélkezni Dante fölött: tudja, hogy jó katolikus volt, s ha az olvasásra tett célzás még természetesen nem is lehet bizonyítéka a mű szövegszerű ismeretének, az nem vitás, hogy Pázmány különb forrásból tájékozódhatott Dantéről, mint az előtte fekvő könyv fordítói, s az nem feltétlenül jezsuita beállítottságú munka lehetett. Szélesebb látókörű műveltségéhez nem is mérhető ellenfelei szűkös tájékozottsága. Kitetszik ez az idézett passzusból is, ahol pl. az alig hetven éve elhunyt Sannazaro „ieles poeta” pápaellenes műveire hivatkozik. Pázmány némi túlzással még valóban „mi üdönk”-belinek nevezhette Sannazarot, így azt kell mondanunk, hogy rá való „kortársi” reflexiója műveltségének forrásai szempontjából értékesebb nyom, mint a még oly fontos Dante-utalás. Mivel semmi jele annak, hogy Pázmány Dante-ismerete — akár saját műveiben, akár azokon túl — hatással lényegült, tovább-sugárzott volna, csupán a magasabb szintű kultúrába ágyazottság jelével mutat messzebb protestáns ellenfelein.

Kaposi a XVII. századi magyar Dante-nyomok közé sorolja a köszegi születésű Melchior Inchofer (1584—1648), az *Annales Ecclesiastici Regni Hungariae* (Róma 1644) szerzőjének egy másik könyvében (*Historiae Sacrae Latinitatis*. Messina 1635) fellelhető Dante-hivatkozásokat is.²⁰ A Bécsben, majd Rómában tanult jezsuita, aki messinai tanári működését követően Milánóban halt meg, semmiféle szállal nem kapcsolódik a magyar irodalmi élethez, a *De vulgari eloquentia*-ra vonatkozó utalásainak tehát nem szabad különösebb jelentőséget tulajdonítanunk.²¹

A magyarországi Dante-recepció másik, minőségileg magasabb szintű iránya a reneszánsz hazai fénykorának és elhalásának időszakában a legnagyobbak: Bornemisza, Balassi és Rimay nevéhez kapcsolódik. Kaposi József igyekezett meghatározni könyvében azokat az összefoglaló műveket, melyekből régi írónk Dantéről is tájékozódhattak, s úgy vélte, hogy „a XVI. évszázad kezdetén litteratoraink világtörténeti ismereteiket többnyire a Hartmann Schedel és Antoninus firenzei érsek krónikáiból merítették...”, valamint „Trithemius János sponheimi apát »De scriptoribus ecclesiasticis« című könyvében is olvashatták őseink” Dante kurta biográfiáját. Alább még egy ilyen tájékoztató művet említ: Nicolaus Reusner (1545—1602) *Icones...* c. Bázelen 1591-ben kiadott fametszetű arcképgyűjteményét, amiben — Petrarca, Tiziano, Michelangelo stb. mellett — Dante babérkoszorús portréjára is rálelünk. Kaposinál azt olvassuk: a szerző „megbizonyosodott” arról, hogy e kiadványt „a régi magyarok kíváncsi érdeklődéssel lapozgatták.”²² Állítását azonban kivételesen bizonyítatlanul hagyja. De valóban így lehetett, mert a nem kevés öntudatot eláruló összeállító — arcmása az első helyen tekint ránk! — protestáns szellemű

¹⁹ Pázmány Péter: *I. m.* 70—71.

²⁰ Kaposi József: *I. m.* 86—89.

²¹ Kaposinak az az állítása (89.), hogy „Nálunk a »Historiae Sacrae Latinitatis«-ból az 1638-iki müncheni és az 1742-iki prágai kiadásokat olvasták” — megalapozatlan. E következtetésre csupán azért juthatott, mert a könyvnek ez a két kiadása van meg a budapesti Egyetemi Könyvtárban.

²² Kaposi József: *I. m.* 78, 81.

kiadványt produkált, s tudomásunk van arról, hogy az alább említendő XVII.századi Frölich Dávid — aki földrajzi művében kétszer is utal Dantére — bírta e könyv 1589-es kiadását: kéiratos albuma („Stammbuch”-ja) ehhez kötve maradt fenn. A szóban forgó gyűjtemény tulajdonképpen egy hasonló jellegű, egy évvel korábban kiadott összeállítás második darabja, s benne hiába keressük pl. a pápákat, helyettük Bullinger, Matthias Flacius Illyricus stb. portréival találkozunk. Protestáns szellemén kívül elsősorban érdekes magyar vonatkozásai miatt ismerhették nálunk, hisz közreadja „Pavlvs Schlichivs Comes Hunnorum, S. Th. D.”, a horvát származású filozófus kalandor, „Joannes Sambucus Med. et Historicus” és „Stephanvs Szege-dinvs Vngarivs Theologvs” portréit is. Ez utóbbi Skaricza Máténak mesteréről készített ismert kitűnő metszete, a képek mellé járuló életrajzi adatokat is a tollából való latin epigramma helyettesíti.²³ E Dantét éppen csak érintő hasznos műveknek minden bizonnyal volt keletje nálunk, de Bornemisza, Balassi — és mások, a XVII. századból is — mindenekelőtt a születési helyéről magát Volaterranusnak nevező Raffaello Maffei *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri* c. vaskos enciklopédiájából merítették humanista ismereteiket, s itt olvastak, innen tudtak elsősorban Dantéről is. Volaterranusnak 1506-tól számtalanszor megjelent műve rendkívül népszerű volt Magyarországon. Az esztergomi főszékesegyház bibliotékája pl. 5, a budapesti Országos Széchényi Könyvtár 3, az Egyetemi Könyvtár pedig 4 példányát őrzi, s feltűnik a mű régi könyvjegyzékekben is: pl. a humanista Báthory András püspök, Gian Michele Bruto, Báthory István fejedelem történetírója és Perneszi György, Bornemisza Péter mecénása könyvei között.²⁴ Volaterranus feltétlen tisztelete nemcsak számtalan régi magyar mű hivatkozásán mérhető, de ennek jele az is, hogy Székely István világhronikájából sem maradhat ki (223b), s hogy Frölich Dávid később tárgyalandó földrajzi munkájában a 283. lapon Volterra mellett ezt olvassuk: „Patria Raphaelis Volaterrani...” Az enciklopédiát behatóan elemző Eckhardt Sándor rámutat,²⁵ hogy Volaterranusnak — enciklopédiájából kitetszően — érdekes magyar kapcsolatai vannak: testvéröccse együtt tanult Janus Pannoniusunkkal Ferrarában; 1477-ben pedig hazánkban is megfordult, ezzel magyarázható Magyarországról közölt megfigyeléseinek frissessége. A történeti, mitológiai, irodalmi és egyháztörténeti s különféle — jobbára középkorias szemléletű — természettudományos ismeretekkel, prédikációhoz vagy világi szónoklathoz egyaránt kitűnően felhasználható exemplumokkal telezsúfolt enciklopédia, „a kivonatok kivonatainak roppant kompilációja”²⁶ Bornemisza könyvtárában is megvolt, sőt bejegyzésekkel tarkítva szerencsésen fenn is maradt.²⁷ Ahogy a kutatás rámutatott, a magyar refor-

²³ Nicolaus Reusnerus: *Icones sive Imagines virorum literis illustrium*... Argentorati 1590. Skalic és Zsámboki portréi: 366, 394. Hozzáköteve: *Icones sive Imagines vitae literis Cl. Virorum Italiae, Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae*. Basileae 1592. (Bp. Egyetemi Könyvtár M 35.) Dante arcképe a 15b, Skaricza metszete a kötet utolsó lapján látható. Szege-di Kis portréját erőteljes, karakterisztikus megformáltsága magasan kiemeli az egymásra hasonlító kommersz-illusztrációk közül. Frölich példányáról ld. Házi Jenő: *Ismeretlen adat Szeenci Molnár Albert életéhez*. MNy 1936. 318–319.

²⁴ A hazai Volaterranus-példányokról: Koltay-Kastner Jenő: *Bornemisza Péter humanizmusa*. It 1953. 92. A könyvjegyzékek adatait ld. Veress Endre: *Báthory István püspök könyvtára*. MKSzele 1905. 13., Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331–1600*. Bp. 1937. 108. és *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból*. ItK 1962. 85.

²⁵ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint*. Bp. [1941.] 13–24.

²⁶ Borzsák István jellemzi így: *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp. 1960. 252.

²⁷ Bornemisza Volaterranus-példányát (Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár B. V. 1566.) Schulek Tibor írta le először: *Bornemisza Péter 1535–1584*. Sopron-Bp.-Győr 1939. 19–20. Bejegyzéseivel Eckhardt, Koltay—Kastner és Borzsák idézett művei foglalkoznak, utóbbi a 443. lapon.

máció legjelesebb írója főleg azidőtájt forgatta sűrűbben Volaterranus fóliánsát, amikor a gyermek Balassi Bálint nevelője volt: egyenesen belőle tanította nagyrahívott alumnusát, akinek tollpróbáit ugyancsak őrzí a kötet. Voltaképpen ez a „rossz compendium” (Eckhardt) képezte a zseniális autodidakta Balassi egyetemes tudásának alapjait. Bornemisza különös érdeklődéssel épp az itáliai reneszánsz íróiról szóló részeket széljegyzetelte, és egészen biztos, hogy azokat Balassival is elolvastatta. Aláhúzással jelöli meg Dante és Petrarca életrajzi adatait, a margón pedig sorszámozva kiírja: „1. Dantes — Vita — Mors. 2. Petrarcha — obiit Fran[ciscus] Petrarca.” Amikor a Volaterranustól különösen dicsért Janus Pannoniushoz ér — „aki görögül vagy latinul, akár verset, akár prózát írt, nem valami barbárnak, hanem valóságos rómainak tetszett” —, büszkén megjegyzi: „NB: Ungarus.” Volaterranus különben már a *Res Florentinorum* c. fejezetben megemlékezik Dantéről — röviden érinti követségét —, majd pedig az „antropologia”-i rész *De his qui reliquis in artibus claruerunt* c. fejezete — az irodalomban és tudományokban oly kiváló firenzei nép érdemeiről adott rövid bevezetőt követően — alapos részletességgel említi újra: „Dantes poeta Florentinus e gente Alegheria, Durantes ab initio uocatus, interciso deinde, ut sit in pueris, uocabulo. Natus anno M. CCLXV. liberalibus artibus in patria legitime eruditus, poeticae deditus ab ipsa pueritia fuit. Amauit in adolescentia Beatricem, cui carmina multa dicauit: maiora deinde secutus studia, opus egregiu[m] quod nunc extat Latinis plane carminibus inchoauit. Cuius initium Vltima regna canam: [quo]d minime uena succedente ad uernaculum flexit sermone[m], in quo facile princeps emicuit. Pulsus exinde Florentia cum reliquis Albis ad Maruellum Malespina[m] Marchione[m] primo co[n]fugit: deinde ad Canemgrandem Veronae principem: quem etia[m] in auxilium partium suaru[m] contra Florentinos dimicare co[m]pult quu[m]que apud eum ab initio in honore esset, paulopost ob linguae licentiam contraxit offensam. Post itaq[ue] annos quatuor cum frustra reditum in patriam tentasset, etiam Henricum sextum ad Florentiae obsidionem ducendo, spe omni amissa Raue[n]nam profectus est ad Guidonem Polentanum eius urbis principem: apud quem in magna item dignatione fuit, ociumq[ue] quale optauerat nactus, opus suum absoluit. Acciditea tempestate ut bellu[m] Veneti Guidoni mouere[n]t. Dantes igitur orator missus de pace, minime ab eis acceptus aut auditus est. Reuerentes itaq[ue] Rauennam rebus infectis paulopost morbo contracto uti existima[n]tur ex animi dolore extinctus est: anno aetatis LVI. Scripsit praeter haec opusculu[m] de Monarchia, ubi eius fuit opinio [quo]d imperiu[m] ab ecclesia minime dependeret. Cuius rei gratia tanqua[m] haeretic[us] post eius exitu[m] damnatus est...”²⁸ Ezután Petrarcáról, Boccaccióról olvashatunk, majd másokat követően kerül sor Janus Pannoniusra, róluk azonban Volaterranus már vázlatosabban tudósít. Dantéről egyébként Bornemisza alig tudhatott többet, amit Volaterranusnál talált. A műveiben oly erőtlen személyes visszhangot verő észak-itáliai útja idején bővílhetek ugyan ismeretei, de bizonyára nem Dante olvasásával, hisz valószínűleg nem is tudott olaszul. Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy a Manlius által összegyűjtött melanchtoni közhelyek egyikét úgy vette át, hogy annak nem értette meg Dantére vonatkoztatható célzását, amit különben biztosan nem értett forrása sem. Borzsák István fedte fel, hogy Bornemisza szóban forgó példájában — bizonyos „Rosa neuü egy ember” öngyilkosságának története — az „adj Cato mellett helyt” azt jelenti: a milánói felkelővezér Dante

²⁸ *Commentariorum urbanorum* Raphaelis Volaterrani octo et triginta libri... Basileae 1559. (Bp. Egyetemi Könyvtár J 2r 1. A címlapon XVII. századi kéz írásával: „Ex libris Comitís Fr[ancisci] de Nadasd.”) Dante követségéről: 108, az idézett sorok: 488.

Cato-jával kívánna örködni a *Purgatorio* kapujánál.²⁹ Bornemisának fogalma se lehetett arról, hogy itt a *Commedia* közelében jár,³⁰ az ő Dante-ismerete kimerül Volaterranus széljegyzetelésében. E nyom mégis többet jelent, mint az eddig elősoroltak, többet, mint a humanista tudományosság egyik középszerű latin kompendiumának Dante kapcsán is megnyilvánuló hazai hatása. Bornemisza láthatóan *tanulta* a Dantére vonatkozó adatokat; amit megtudhatott róla, elraktározta ismeretei közé, s ami ennél is fontosabb: közvetítette Balassi Bálinthoz, akinek kivételesen magas szintű olaszos műveltségében a már létrehozott kapcsolat megizmosodhatott, egyéb ismeretekkel meggazdagodva hatássá is növekedhetett.

Zrínyi előtt senki nem kapcsolódik irodalmunkban annyi erős szállal a klasszikus, de még inkább a kortársi olasz irodalomhoz, mint Balassi Bálint. Tökéletesen ismerte a nyelvet, Petrarcát, Machiavellit és Castiglionét olvasta, remek átdolgozásai vannak olaszból. Talán Padovában is járt, de Báthory István erdélyi fejedelem majd lengyel király olasz szótól és dallamoktól hangos udvarában mindenesetre megfordult. Mindeme kapcsolatok ismertebbek annál, semmint tovább kellene részleteznünk őket. A lényeg, hogy Balassi esetében valóban „hozzáférhetett a tényleges olasz indíték a magyar befogadó lelkiületéhez” (Szauder), hisz az ő lírája a magyar nyelvű reneszánsz irodalom legnagyobb teljesítménye; hogy „benne élt *saját kora* olasz költészetének világában...”, ismerte az olasz könyvszót legfrissebb termékeit, nem az irodalmi elmélettől úgyszólván kanonizált klasszikusokat, vagy nemcsak azokat, hanem a napi és sokszor rövid életű termelést...”, s alkotó módon, megújítva építette munkáiba azok felhasználható motívumait.³¹ Dante nevével vagy filológiaiilag igazolható hatásával mégsem találkozunk életművében! Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy Balassi nem ismerte, esetleg nem is olvashatta Dantét. Ő, akinek még érett verseiben is visszhangzik Volaterranus némely hasznos tanítása, nem felejtette el a Bornemisától kapott leckéket; azok — más hatásoktól felerősödve — biztosan beérték később, s így — bármily különös — azt mondhathánánk: a reneszánsz korában egyedül ő lehetett az egyetlen régi magyar író, aki ismerhette, s aki képes lehetett megérteni, befogadni Danténak legalább szerelmi költészetét. Mindez nem merő fel-

²⁹ „Rosa neuü egy ember, midön öis soc gaz nepet fel indítot volna Mediolanum ellen, es fogua vitetec, ő maga által veri magat, Kinec sebebe illy irast talalnac: WR Isten te tudod hogy az en igyem igaz volt, ezért erőtte adgy öröc áletet [!], auagy Cato mellet helt. Oh ki czoda ördögi keszitese volt ennek pokolra. [A margón]: Ez Catois felakasztotta velt magat.” Bornemisza Péter: *Negyedice az evangeliomokból es az epistolakból valotanysagoknak*... Sempte 1587. (Bp. Egyetemi Könyvtár RMK I. 18.) 87ob. Vö. Borzsák István: *I. m.* 442—443.

³⁰ Ugyanezet kell mondanunk Szcenci Molnár Albertről, aki Ziegler-fordításában az Ugolino-történetet Dante említése nélkül magyarítja: „... az Hugolinusis, az Pisa városbéli nagy VR az Gvelfusok részén, az mellyről Platina [a margón]: In vita Nicolai 3. emlekezik, hogy olly nagy jó szerencsés volt lényen. . . Az Szerencse ő néki egész életében hiven szolgált, és ő-is az Szerencsének: de végre csalárságát ő rayta valóban meg mutattya. Az Gibelliniusok, (mivel ő az Gvelfusok partján volna) Kiknek Hadnagyok Rogerius az Pisai Püspök vólt, reá mennek, környül vészik az ő házat, meg ostromolyák és negvészik: Szeme előtt meg ölik egy fiát, és egy unokáit, kik az attyokat öltal-maszták, és ő magát megfogják és egy Toronyba vetik két fiaival és három unokáival együtt, erősen bészárják, és az kulcsot az Torony alatt folyó Arnus vizébe vetik. Ott kellet nézni, hogy az ő szerelmes fiai és unokái, az önnön öleiben, és ő maga-is vélek együtt éhel halna meg, és nagy kiáltással és jaygatással végeznek életeket. Az lett kimeneteli az nagy Szerencsének.” Az idézetet — rövidebben (a Platina-ra való utalás nélkül), pontatlanul, hibás lapszámot feltüntetve — közölte: Kaposi József: *I. m.* 98. Szövegünk forrása: Szcenci Molnár Albert: *Discursus de summo bono*... *Ennekelötte Josqvinus Betvleius által*... *bocsattat ki.* Lőcse 1630. (Szegedi JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet Könyvtára VII. a. 4634.) 44, 67.

³¹ A Balassi és az olasz irodalom viszonyát tárgyaló legkiválóbb tanulmányunk mindmáig Waldapfel Józsefé: *Balassi és az olasz irodalom* (1936). *Irodalmi tanulmányok*. Bp. 1957. 104—134. Az idézet innen való, a 105. lapról. Az *Il Cortegiano* ismeretéről: Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. 286—288.

tételezés. Perdöntő — vele is kapcsolatba hozható — Dante-adatunk van tehetséges tanítványa, életművének első értékelője és gondozója, Rimay János tollából. Rimay az 1610-es évek elején előszót írt Balassi nyomtatásra szánt verseihez. Irodalomtörténetünknek ez a klasszicizmusig egyedül álló, páratlan értékű esztétikai dokumentuma „a magyar reneszánszban kifejlesztett irodalmi, nyelvi öntudat legfejlettebb, legértettebb fázisát szemlélteti,”³² s „példátlan irodalomtörténeti tájékozottságú” szerzője (Waldapfel) Dantéről is említést tesz: „Ha ki az szerelem argumentomában való énekének munkáját nem javálja penig, sőt kárhozzatná inkább, kárhoztassa az egyéb minden Nemzetségek nyelvén írt hasonló munkákat is, hát az tegye semmivé őket, csak arányozhassa, hogy bizonyos részekből épített valami dolognak épületi és épsége nagyobbik részének tőle való elszakasztásával még maradékát is teheti-e épségében? Az deáki nyelvnek kincses tárháza is felette megüresülne, bizony meghalványodnék igen ábrázatjának a képe is, ha az ő ábrázatját igen ékesítő egyéb színe közül ezt az tekintetít felette szépítő Miniumját letörlenők róla s elszakasztanók melőle: ki noha nem az Theológiához, de az teljes és derekas deákság állapotjához s akarmi Nemzetség nyelve vakarításához[!] oly szükséges, hogy sem az első, sem a közép, sem az utolsó időbeli elmék nem tartóztatják ez argumentomon való munkálkodásoktól magokat, hacsak Ausoniusról, Dantesről, Petrarcháról, Bocatiusról, Eneas Silviusról szállítjuk ennek az munkának successióját és származatját is Sanazariusra, Auratusra, Macrinusra, Vezeliusra, Corderiusra, Moneriusra, Sammarthanusra, Passeratiusra, Bellaiusra, Johannes Secundusra, Petrus Lothihiusra, Vulteiusra s az több velek egy időben élő és utánok következők szántalan fő tudós emberekre, kik az deák nyelv ékesítése mellett azen Miniummal az közönséges honjokbeli nyelveket is mind színezték s mind ékesítették, kiknek írásihoz Plautusnak, Terentiusnak, Ovidiusnak, Catulusnak, Tibullusnak, Propertiusnak, Cornelius Galusnak, Horatiusnak, Martialisnak is tökéletes deákságó írásit ragasztván, könnyen megarányozhatjuk, hogy ha az deáki tudománynak ezek munkáival hoszu magosra huzalkodott tornya nem apadna s nem alacsonyodnék-e valamit, ha rajta való épületiből ezeknek munkáit kihadnók és rekesztenők?”³³ A bonyolult manierista stílusban készült előszónak ez a viszonylag világos passzusa nem mond kevesebbet, minthogy a szerelmi argumentum feltétlenül jogosult a költészetben, hisz a latin nyelvű irodalom értéke is megkisebbednék, ha a szerelmi tárgyú műveket kiiktatnánk belőle. Noha nincs köze a teológiához, de művelése egy tudós költő számára mégis fölöttébb szükséges: az ó-, a közép- és az újkor nagy írói — mint pl. Dante, Petrarca és Boccaccio — sem „tartóztatták ez argumentomon való munkálkodásoktól magukat”. A felsorolt szerzők a latin mellett nemzetük nyelvén is megénekelték a szerelmet, Balassink az ő példájukat követte „jó móddal.” A hangsúly — bár a nemzeti nyelvről is szó van — a szerelmi argumentum védelmére esik, s e téren a firenzei triász súlyos igazoló példájánál aligha lehetne kitünőbbet felhozni. És csak megnöveli Rimay dús érvelésének igazát, hogy az előszó élén — fentebb idézett fejtegetéseinek nyitó gondolataként — még egyértelműbben, történeti módon világít meg összefüggéseket. A megelőző század, a reneszánsz és reformáció hatalmas vívmányait sorolja elő: a „kézi mesterséges sokmunkáknak külömb-külobb új találmányó ékes formái” (technika), az „írás-tudó mesterségek” (irodalom, művészet) eredményeit, valamint különös nyomatékkal azt, hogy a reformáció eredményeként „az tudományoknak kiáradásából” megékesedtek a nemzeti nyelvek. E történeti visszapillantás s a fenti hosszabb idézet hangsúlyai Waldapfel József álláspontját igazolják: Dante és a többi tekintély elsősorban nem a

³² *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Id. kiad. 21.

³³ Rimay János *Összes művei.* Összeállította Eckhardt Sándor Bp. 1955. 42.

nemzeti nyelvű költés, hanem a szerelmi tárgy igazolásául kerül elő. El kell tehát vetnünk a *Vita Nuova*-fordító és Rimay-monográfus Ferenczi Zoltán ama vélekedését, hogy ti. Rimay plauzibilis nyilatkozataiból az derül ki: Balassi a magyar lírai költészet tudatos művelésével éppen úgy akarta fejleszteni nyelvünket és irodalmunkat, mint ahogy azt Dante a *De vulgari eloquentia*-ban kifejtette. A lingua vulgaris előtérbe helyezése, a nemzeti nyelvű költés három méltó tárgyának (Egészség, Szerelm, Erény - Salus, Venus, Virtus — vö. Lib. II. 2.) Balassinál vitézi, szerelmi és istenes versekben testet öltő kultusza — amely hármasságot Rimay oly élesen feltünteteti — Ferenczi szerint mind Dante tanulmányából származott a mesterhez és tanítványához, ha esetleg nem is közvetlen úton, hanem „magából az irodalmi köztudatból.”³⁴ Erre távoli általános párhuzamokon túl semmiféle konkrét filológiai bizonyíték nincs, a tetszetős elmélet tehát merő hipotézis. (Az lenne meglepő, ha a katona és költő Balassi a reneszánsz hazai tetőpontján esetleg más tárgyakról énekel, s Rimay nem az anyag sugallata szerinti csoportokban tárgyalja verseit!) Amikor végleg töröljük filológiai babonáink közül, ezzel még semmit nem száll alá Rimay Dante-hivatkozásának értéke. A szerelmi költés létjogosultságát igazolni Beatrice poétájával — egyáltalán nem értéktelenebb mozzanat, mint az egyébként helyesen hangsúlyozott tudatosságot levezetni belőle.

De a probléma tárgyunk szempontjából nem is a Dantével való érvelés indítékában rejtezik, hanem az előszóba foglalt gondolatok, s a közéjük zárt Dante-adat genezisében. Eckhardt Sándor egyik tanulmányában kitűnő érzékkel jegyezte meg: „én Balassi hangját hallom ki abból az előszóból is, amit Rimay tervezett kiadása elé írt és ahol a reneszánszsal és reformációval kapcsolatban a nemzeti irodalmak fellendüléséről elmélkedik.”³⁵ A gondolatsort azonban nem szötte tovább, s mert ekkor még ismeretlen volt Balassi pásztordramájának nagyjelentőségű prologusa, így alább úgy vélekedett: mivel a pastorele-t Rimay nem említi, nem is ismerte. Így van-e valóban? A prológos — Balassi tudatos irodalmi programjának költői hevéletű foglalat — és a Rimay-előszó szoros összefüggének: szövegpárhuzamok igazolják, hogy Rimaynak szinte nincs egyetlen olyan gondolata, amit Balassinál is meg nem találunk. Ahogy Rimaynak Balassi halálára írt epicédiuma nem egy helyet a mester *saját* intenciói alapján készült, ez az apológia is ugyanúgy a költő által már kifejtett elvekre támaszkodik. A botránkozást keltő szerelmi tematika jogosultságáról Balassi így ír: „Oztán mennyi Olasz, Franczus, Német vagyon, ki az féle dolgok-rul szerez vagy verset vagy Commediát, kit nem botránkozásnak, hanem szép találmánynak dicsírnek egyéb nemzetek!” Rimaynál ezt olvassuk: „Ha ki az szerelem argumentomában való énekének munkáját nem javálja pedig, sőt kárhoztatná inkább, kárhoztassa az egyéb minden Nemzetsegek nyelvén írt hasonló munkákat is”; s alább az olasz, francia és német poéták is felsoroltatnak. A nemzeti nyelv tudatos költői gazdagításáról Balassi az előbbi gondolatot folytatva beszél: „Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani hogy megesmerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meglehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet, ez jóakarattért nem érdemlem, hogy botránkozónak híjanak emberek.” Rimay szerint „ő minden magyar elméjek előtt az magyari nyelvnek dicsősége fundamentomába való állásával felette előrehaladott..., Magyar nyelv ékessége példája..., s tökéletes magyarság ajánló formát és példát is vehetnének” tőle. Balassi egyaránt büszke vitézi erényeire és tudományára: „nemcsak fegyverre jó szívvel, hanem egyébre is mindenre jó elmével szerette volna Isten az mi nemzetségünket.” Ugyanez áll Rimaynál: „ez vitéz Urnak s vitézlő

³⁴ Ferenczi Zoltán: *A »lingua vulgaris« a magyar irodalomban*. Akadémiai Értesítő. 1921. 11—16.

³⁵ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint írói szándéka*. It. 1958. 341.

rend Atyjának az derék tudomány kincsével is így rakodott s gazdagodott volt meg az elméje.” Hogy verseit eltulajdonítják, s azokkal udvarolnak az ifjak, erre is tesz némi célzást Balassi az erdélyi nemes asszonyokhoz írt ajánlásban. Rimay részletesen boncolja a Balassi-szövegek romlásának kérdését, egyenesen a mester egyik leveléből vett hosszú idézettel támogatván állítását.³⁶ De valóban, miért nem hivatkozik Rimay a pastorele-ra? Mert a sztoikussá lett tanítvány Balassi szerelmi költészetének is csak tudós volta miatt ismeri el létjogosultságát. Magát a szerelmi költést is jellegzetesen *tudós* érvekkel igazolja: más népek nagy költői is művelik, ezeknek neveit aztán — mintegy védekezésül — áradatként zúditja az olvasóra; a latin „kincses tárháza” üresebb lenne, ha onnan kiiktatnánk stb. Hogy hivatkozhatna hát a „világbiró szerelemnek győzhetetlen nagy hatalmát” szenvedélyesen felkiáltó prológuş Balassijára, aki holtig követni kívánja a szerelmet, mint jó oskolamesterét, aki szerint a szerelemben elmerült magyar nemességről még Bornemisza is kevesebbet írt meg, „ahoz képest, az mit az dolog ómagában fog!” A szerelemnek e ritka tudatos, az élet valóságából fakadó apoteózisa — ti. a prológuş — egyébként sem olyan tudós mű, mint az előszó vagy akár az abba illesztett, irodalmi kérdésekről értekező, manierista képeket is megvillantó Balassi-levél. Hölgyeknek készült, míg Rimay azokhoz szól, „akik deáki nyelven” is értenek (az első mondatok latinul is maradtak ránk), Balassi nem terhelte meg prológuşát súlyos történeti — netán irodalomtörténeti — anyaggal („Históriát nem irhattam”), a költőnek mondott Cortez Ferdinandus kivételével pl. minden valamelyest művelt olvasónak ismerős ókori és korabeli történeti személyekre hivatkozik stb. Rimay tehát csak a tiszta reneszánsz szemléletből kiszakított puszta tételeket vehette át mesterétől, s azokat a későreneszánsz felfogásának megfelelően tudós érvekkel igazolta. A Dante-utalás — s ugyanúgy a többi egymásra zsúfolt példa — funkciója most már pontosan meghatározható: a szerelmi költészetnek a későreneszánsz korához kötött értelmezésben interpretált egyik igen becses, igazoló tudós példájával van dolgunk. A csupasz név mögött azonban egy történeti összefüggésekben szemlélt szerelmi tárgyú és nemzeti nyelvű poeta doctus jelentőségének reális érzékeltetését kell látnunk. Aki ezt a művet — Dantéét — ennél is többnek látta és tudta, s a tiszta reneszánsz eszmények jegyében érthette is meg, Balassi Bálint volt. Mert ha igaz az, mit fentebb részletezőn bizonyítottunk, hogy ti. a tanítvány apológiája első renden a mester forrásaiból táplálkozik,³⁷ akkor áll ez Dantére is: nem lehet vitás, hogy az évtizedeken át Balassi lábánál forgolóó Rimay Dante nevét is hallotta rajongott tanítójától, akit valamikor ugyancsak préceptora, Bornemisza Péter tanított meg arra. Rimay Dante-utalása így sokszoros fontosságú: Dante törvényszerűen ekkor, a reneszánsz legnagyobb magyar lírikusa környezetében lép be a magyar irodalomba.

A befogadás harmadik iránya sem tudja azonban meggyökereztetni. A magyar későreneszánsz polgári ágának Dante-reflexióiról van szó. Láttuk, hogy e polgári írócsoport Itáliában is megfordult vezéralakja, Szenczi Molnár Albert Dante nevének említése nélkül, egyszerűen forrását követve örökíti meg a Commedia egyik epizódját, a közvetett utalásnak tehát nincs jelentősége. Fontosabb nyomokat találunk a Szenczi Molnárra mestereként tekintő Szepsi Csombor Márton (1595—1622)

³⁶ Az idézetek sorrendje: Balassi Bálint *Összes versei és Szép magyar komédiája*. Sajtó alá rendezte Eckhardt Sándor, az utószót írta Klaniczay Tibor. Bp. 1961. 170, 169., Rimay János: *I. m.* 40.

³⁷ A Rimay-előszónak bizonyára vannak egyéb tudós forrásai, kellő filológiai bizonyítékok hiánya miatt e kérdésben azonban még nem látunk tisztán. A hatalmas XVI. századi petrarkista, manierista anyagot áttanulmányozó Waldapfel József pl. nem találta meg mintáját. A megoldás első kísérlete Koltay-Kastner Jenőtől: *Rimay János Balassi-előszava*. EPhK 1948. 87—91.

műveiben. Csombor Márton — aki 1620-ban elsőnek jelentetett meg magyar nyelven tudós földrajzkönyvnek is szánt útleírást — 1616 júniusától 1618 áprilisáig a lengyelországi Gdańsk protestáns akadémiai gimnáziumában folytatta tanulmányait, majd nagy nyugat-európai útja befejeztével 1618 őszén tért vissza Magyarországra. Az úti élményeit és Európa-földrajzot tartalmazó *Europica varietas*, valamint sztoikus szellemű erkölcsanító könyve, az *Udvari schola* mellett ismerjük két énekét is. A Balassi és Szenczi Molnár hatását mutató versek egyike, az *Egekben lakozó szentséges háromság* kezdetű 14. strófájában az ének zsoltáros képi anyagától elütő hasonlattal találkozunk:

Az kegyes természet nem atta vegh hazul
Ez testet ennekem hanem csak szallasul,
Rövid ideiglen valo kis Satorul,
Mely tabornak helyen hertelen meg avul,

*Mint az vizeniario ha ki szal haiorul,
El iöt utat nézuen nem ismeri partrul,
Ezenképen lelek ki menuen testembül,
Nem emlekezik meg többbe ez életrül.*

Kerlek azért Vram ha el iö az ora,
Mellyen ez vilagbol szolgadnak utára,
Kelletik indulni: nész bodogságára,
Visely lelkemnekis gondot otalmára.³⁸

A hasonlat az *Inferno* I. énekének e két terzinájára emlékeztet:

22. Et come quei; che con lena affannata
Vscito fuor del pelago a la riuua
Si uolge a l'acqua perigliosa, et guata;
25. Così l'animo mio, ch'ancor fuggiua,
Si uols' a retro a rimirar lo passo;
Che non lasciò giamai persona uiua.³⁹

Még Babits Mihály fordításában is:

És mint ki tengerről jött, sok veszéllyel,
amint kiért lihegve, visszafordul,
még egyszer a vad vízen nézni széllyel:

úgy lelkem, még remegve borzalomtul
végignézett a kiállt úton újra,
melyen még élve senkisémet jutott túl.

³⁸ A versek Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*-ának függelékeként jelentek meg. Kassa 1620. (Bp. OSZK RMK I. 500.) Az idézet a 403–404. lapról.

³⁹ *La Divina Commedia di Dante, di nuovo alla sua vera lezione ridotta con lo aiuto di molti antichissimi esemplari* ... in Vinegia appresso Gabriel Giolito de Ferrari et Fratelli MDLV. (Biblioteca Gdańska Polskiej Akademii Nauk Dk 2222. 8°.)

Az egyezés kétségtelen: valaki partra lép a tengerről, visszapillant a megtett útra, majd lelkéről beszél. Míg azonban Dante dús jelzőket használ, s a „vad vadon” és a veszélyes tengeri út között von párhuzamot, addig Szepsi Csombornál megcsönkul a kép, a lélekkel kapcsolatban egyenesen a halálról beszél, holott Dante csak annyit mond a megtett útról: „Che non lasciò giammai persona viva.” Kérdés azonban, Dante eredeti olasz szövegének követése, tőle való átvétel-e a hasonlat ténylegesen? Vagy csupán távoli véletlen összecsengés, esetleg egy már Dante előtt is használatos toposz, illetve e dantei helyet átvévvé valamilyen más műnek közvetett hatása? Néhány adat amellett szól, hogy Szepsi Csombor esetleg Dantéből is meríthetett. Látni fogjuk: nevét kétségtelenül ismerte; valami „kiczint” tudott is olaszul (útleírásában feljegyzí: Londonban „találtam egy olaszra, kiuel az mi kiczint tuttam Olaszul vesztegettem”); és a gdański gimnázium könyvtárában megtalálhatta a *Divina Commedia*-t. A hasonlat genezise ugyanis csak Gdańskba vezethet bennünket, mert az énekben a szerzőről úgy esik szó, mint aki „Isten idegen helyekben vezérlett zarándok szolgálja”, Csombor Márton verse tehát az európai utazás után készült. A gdański gimnázium könyvtárának alapját a szerzőnkől jól ismert Giovanni Bernardino Bonifacio (1517—1598) Itáliából elűzött protestáns szabadgondolkodó vetette meg egy jelentős adománnyal. Ebből a könyvgyűjteményből származik a mai Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk 1555-ös velencei Commedia-kiadása, aminek használata szóba jöhet, s amiből fenti idézetünket is vettük. Amennyiben az egyéb felsorolt lehetőségek valamelyike áll fenn, azok is alighanem Gdańskhoz köthetők, hisz Szepsi Csombor műveltségének kialakításában, íróvá fejlődésében ez a város játszott a legfontosabb szerepet.⁴⁰ S ezzel azt is jeleztük, hogy kultúrája alapvetően teológikus, protestáns, ugyanakkor sokkal inkább természetudományos, mint irodalmias színezetű, törvényszerűen hiányzik belőle minden mélyebb olasz orientáció vagy inspiráció. Ha valóban ismerte is Dantéből legalább e két terzinát, az így itt sem az olasz irodalom „hatása”, hanem jelen esetben Gdańské. Dantéről való alaposabb ismeretét Szepsi Csombor elárulhatta volna más helyt, de nem tette, mert az erkölcsi maximák klaszszikus történeti példáival telezsúfolt *Udvari schola*-nak *Haragodat megh győzzed* c. intésében csak ezt olvassuk: „Az Dantes nevű fő Poeta, nem mértelkelheté megh haraghiát, az mellyet szüvében fogadot vala az Gvido Polentanus ellen, ki ötet, midőn az Velenczes Vrak követseghben hozzáia küldötték vala, megh nem halgatta vala, mely dolgon úgy megh haraguvék az Dantes, hogy mindgyárt haraghiában megh hala.”⁴¹ Jeleztük már, hogy „Az Dantes nevű fő Poeta” történetét Szepsi Csombor Volaterranusból kölcsönözte. Bán Imre arra is rámutatott: fölöttébb sietősen, hisz az enciklopédia világos tudósítását félreértve Dantét a velenceiek követeként Guido da Polentához küldi.⁴² Volaterranus e magyarul olvasható Dante-anekdotája — bármilyen illúziórombolás is leszögezni — Csombor Márton könyvében gyarló exemplum csupán. Korántsem a „fő Poeta” iránti tiszteletből került az *Udvari schola*-ba, hanem egyszerűen azért, mert Volaterranus ama utalásából, hogy a Rávennába eredmény nélkül visszatérő költő „valamivel később betegségbe esett, és hihetőleg lelki szenvedései miatt meghalt” —, Szepsi Csombor azt következtette: „haragjában meghala”. Az ilyen hangsúllyal előadott történet így kiválóan alkal-

⁴⁰ *Szepsi Csombor Márton versei* ItK 1958. 70—76., *Szepsi Csombor Márton Dante-hasonlata*. FK 1959. 187—189., *Az európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében*. FK 1960. 67-70. Bonifacio-hoz: Aldo Bertini: *Giovanni Bernardino Bonifacio marchese d' Oria, fondatore della Biblioteca Civica di Danzica*. Estratto dall' „Archivio Storico per le Province Napoletane”. Vol. XXXVI (1957). Napoli 1958. 77 p.

⁴¹ Szepsi Csombor Márton: *Udvari schola*. Bártfa 1623. (Bp. OSzK RMK I. 527.) 30.

⁴² *Szepsi Csombor Márton versei*. ItK 1958. 76., Bán Imre: *Szepsi Csombor Márton Dante-utalása*. ItK 1960. 261—263.

masnak bizonyult a címadó erkölcsi intés — „haragodat meggyőzzed!” — tanításának igazolására. Csombor Márton ráadásul el is ítéli Dantét, aki lám halálával fizetett azért, mert „nem mértékelheté meg haragját.”

Szepsi Csombor Márton 1607-ben a Frölich János igazgatása alatt működő késmárki protestáns iskolában tanult. Az első magyar nyelvű útleírás és az első magyarországi természeti földrajz leendő szerzői: Csombor Márton és Frölich János fia, Frölich Dávid (1600—1646) — még gyermekként — itt találkoztak először. 1616-ban — nem véletlenül — újra egymás mellé sodródtak, mert Frölich is ez év nyarán kezdte meg tanulmányait a Gdańsktól alig negyven kilométerre fekvő Elblagban. Szepsi Csombor meglátogatta az elblagi skólát, Frölichnek a gdański tanári karban volt ismerőse, az *Europica varietas* és a *Medulla geographiae practicae* között pedig konkrét szöveggösszefüggések vannak, így kettőjük műveltségének forrásvidéke feltétlenül közös. Frölich műve is a kelet-poroszországi protestáns akadémiai gimnáziumok kitűnő természettudományos ismereteket nyújtó légkörében gyökeredzik — bár későbbi forrásokat is magába épít —, ahogy ugyancsak Gdańskban jelent meg 1618-ban első színvonalas földrajzi tárgyú értekezésünk: az iskolatárs Szepsi Csombort is emlegető Simoni Pál disszertációja a források és folyók eredetéről.⁴³ Mindezt azért kellett előrebocsájtanunk, mert Szepsi Csombor után alig másfél évtizeddel — Firenzéről és Ravennáról szólva — épp Frölich Dávid veszi majd tollára Dante nevét. Frölichnek 1639-ben jelent meg kellő szinten — a forrásokig hatolón — máig sem méltatott természeti földrajza, a reneszánsz fogantatású természet-szemlélet megannyi jellemző motívumát már némileg barokkos keretben összezsúfoló *Medulla geographiae practicae*. Számunkra most csak két szempontból érdekes. A kutató szenvedélytől fűtött ifjú Frölich 1616-ban elsőnek megmásztá a Magas Tatra csúcsait, s e félreérthetetlenül Petrarcát idéző pillanat később benne is az élmények megörökítésének vágyát kelti: földrajzkönyvében beleillesztette útjának elbeszélését.⁴⁴ A még Zrínyi költői képzeletét is megmozgató késmárki táj legfontosabb tartozékát a Tatra bércei alkotják Frölich *Medulla geographiae*...-jában, a legszebbnek mondott Firenze pedig („totius Christiani orbis est pulcherissima et florentissima urbs”) nagyhírű fiai által tündöklük. A kuriózumokat és valóban fontos nevezetességeket felsoroló Firenze-leírásból ez így derül ki: „*Florentia*, ad radices Apennini sita, quam Arnus fl[uviu]s mediam dividit, totius Christiani orbis est pulcherissima et florentissima urbs, ut hodie in ipsa numerentur 90 millia civium... Pontes, Fora et alia loca publica statuis marmoreis ingeniosissimis, exornantur. Vici lapidibus latis, arte excelsis sunt strati. Visu digna sunt hic Collegium Jesuiticum, Fanum Mariae Floridae cum Hemisphaerio stupendi operis. Illius turris marmorea nitidissima est. Templum Joh. Baptistae ob valvas commendabile est. Ad S. Mariam novam Coemiterium est, in que 24 horis absumuntur illata cadavera.⁴⁵ Templum Annunciationis celebre est, ob Pontificum, Regum, Magnatum vota picta, scripta atq[ue] appensa. Bibliotheca ad D. Laurentium libris manuscriptis abundat. Idem Templum monumentum Pauli Jovy, Historici, exhibet. Palatium Magni Ducis Hetrueriae, ut et

⁴³ Frölich életrajzi adatai: Johann Lipták: *Geschichte des evang. Distrikts-Lyzeums A. B. in Kesmark*. Kežmarok — Kesmark 1933. 21—24, 42—44. Szepsi Csombor késmárki tanulásáról és elblagi látogatásáról: *Europica Varietas*. Id. kiad. 347, 113. Frölich gdański kapcsolataihoz: alább idézendő műve: 399. Simoni Pál disszertációja: *De origine Fontium et Fluminum* ... Dantisci 1619. (Bp. MTA Könyvtára RMir. III. 338. Unicum.)

⁴⁴ Frölich Dávid: *Medulla Geographiae, Practicae, Peregrinantium imprimis usui* ... Bártfa 1639. (Bp. MTA Könyvtára Földr. O. 367.) 339.

⁴⁵ Szepsi Csombor (*I. m.* 263—264.) — saját tapasztalatára hivatkozva — a párizsi Cimetière des Innocents halottjairól mondja ugyanezt, s Frölich (*I. m.* 64.) úgyszintén megjegyzi, amikor e párizsi temetőről beszél.

Xistus cum Gazophilacio, item Stabulum, Ferarum custodia, Hortus amoenissimus, Arces 2 fortissimae studiose contemplandae sunt. Virus, haec urbs, produxit praeclarissimos, nempe 3 Pontifices, *Clementem VII, Leonem X et XI, Americum Vesputium, Accursium*, Glossatorem Juris, *Dantem*,[!] *Aligerium, Picum Mirandulam, Johannem Bocatium, Marsilium Ficinum, Palmenum, Landinum*, totam *Strozarum* familiam. Aluit et in Monasterio S. Marci *Hier. Savonarolam*, qui postmodum, cum Papae doctrinae contradiceret, crematus est. Gignit solum circa hac urbem vinum, quod praestantia sua Malvaticum adaequat.” Íme az első hódolat Firenzének, a „virágos város”-nak irodalmunkban — sajnos latinul és különféle források nyomán. Ravennával kapcsolatban ugyanezt mondhatjuk: „*Ravenna...* Structurae in ea visu digna sunt: Templum D. Mariae rotundae, Templum Cathedrale et Archiepiscopale, Porta marmorea Claudij Imper. Templum D. Apollinaris, Tumba marmorea Poetae Dantis Aligerij...”⁴⁶ Frölich műve bevezetőjében forrásai nagyrészt megnevezi, máshol Paulus Hentzner *Itinerarium*-ára is utal, s megállapítható, hogy Firenze és Ravenna említésre méltó dolgainak nagy részét tőle merítette.⁴⁷ Nem tudunk arról, hogy Frölich Dávid járt volna Itáliában, Dantének legfeljebb csak portréját ismerte, művét nyilván nem olvasta ő sem, adata a latin nyelvű nemzetközi tudományosság produktumaiból való, mégis *hasznos* adat. Frölich elsősorban utazók használatára („Peregrinantium imprimis usui”) nyomtatott földrajzi műve ugyanis nagyon népszerű volt — és nemcsak Magyarországon. Két kiadásban is forgatták, mert a szerző az egész *Medulla geographiae...* anyagát belefoglalta *Cynosura seu Bibliotheca peregrinantium...* c. 1644-ben megjelent utazási enciklopédiájába. A korában igen színvonalas útikönyv így számtalan peregrinusnak kezébe kerülhetett, s közülük nem egy ismerhette meg innen Dante nevét is. II. Rákóczi György udvarának francia követe, Antoine de Croilly 1645-ben pl. Késmárkon járt, s ott ezt írta be a *Medulla geographiae...* egyik példányába: „Mélyen tisztelt uram! A mi Franciaországunkban olvastam a könyvét, és láttam, hogy még a legnagyobb emberek is gyakran felhasználják és Hollandiában is olvassák. Közlöm Önnel, hogy nálunk olyan megbecsülésnek örvend, hogy minden könyvtárban mutogatják, sőt azt is hallottam, hogy professzoraink az iskolában is előadják az Ön geográfáját.”⁴⁸ Monsieur Croilly-t — akinek bizonyára a *Medulla geographiae...* volt magyarországi útikalauza — kissé nyilván túlzásra ragadhatta a híres francia udvariasság, — jegyzi meg M. Zemplén Jolán, a bejegyzés mégis fontos adaléka a könyv utóéletének.

A régi könyvjegyzékekben feltűnő Commedia-példányok sorsát sajnos, nem ismerjük ennyire. A külföldre szakadt Zsámboki János (1531—1584) és a Báthory

⁴⁶ Frölich Dávid: *I. m.* Firenze: 281—283, Ravenna: 310. „Florentia”-t Belleni Zsigmond fordította „viragos városnak”: *Sz. Hieronymus Szavonarolanak ... elmékedési ...* Kassa 1618. RMK I. 480. 63.

⁴⁷ Frölich Hentznerrel: *I. m.* 67. Paulus Hentzner *Itinerarium Germaniae, Angliae, Galliae, Italiae ...* c. munkájában egy 1599-es itáliai út leírását adja. A Firenzéről szóló hosszú fejezet bevezetése (519.) — anélkül, hogy ezt említene — a Frölich által is használt Georg Braun — Franz Hogenberg *Civitates orbis terrarum*-ának 1572-ben megjelent I. kötetét követi (vö. 99a. Bp. Egyetemi Könyvtár MV 2r 1.) Később máshonnan merítve rendkívül részletes leírását adja Firenze nevezetességeinek. A 15 pontba szedett felsorolás — az 520. lapon — Dantéről is megemlékezik. Mindehhez ld. *Itinerarium*-ának 1664-es lipcei kiadását. A Bp-i Egyetemi Könyvtárban (Ge. 1367.) csak ez a kései, épp Ravennánál csonka editio került kezünkbe. A Ravenna kapcsán olvasható Dante-utalást — Barcza József szíves segítsége nyomán — így a Sárospatakon őrzött (Q 420.) 1629-es nürnbergi kiadásból idézhetjük (369): „Visu et notatu dinga sunt Ravennae ... II. Circa forum D. Mariae in porticu peramplum Coenobium, et Dantis Aldigerij Etrusci, Poetae nobilis, sepulchrum mermoreum excitatum magnificentissime a Bernardo Bembo Veneto, Ravennatum quodam Praetore.”

⁴⁸ A bejegyzés eredeti latin szövegét németre fordítva közli: Johann Liptak: *I. m.* 46. Magyarul ld. M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig.* Bp. 1961. 124.

erdélyi udvarában csak rövid ideig tartózkodó Gian Michele Bruto (1517—1592) Dante-kötetei különben sokat nem is mondhatnának. A hazai művelődésnek egyik könyvtár sem volt éltető forrása, s nem is olvasott könyvek, inkább halott gyűjteményi darabok lehettek.⁴⁹ Fontos lenne tudnunk viszont: honnan származott, s kik kezén fordult meg az az 1596-os velencei kiadású Dante, amiről Kaposi József is említést tesz: Zrínyi Miklós „Könyveinek lajstromát 1662-ben maga állította össze. Dante hiányzik a sajátkezü jegyzékből. Nincs kizárva, hogy csak 1663-ban vagy 64-ben szerezte meg a Divina Commediának amaz 1596-iki velencei kiadását, mely most a Zágrábba került »Bibliotheca Zrínyiana«-ban szerepel, de lehet, hogy csak Zrínyi Ádám gyarapította vele atyjától örökölt gyűjteményét.”⁵⁰ A kötet ma is megvan Zágrábban, érdemleges bejegyzéseket azonban nem tartalmaz.⁵¹ Mindenesetre bizonyos: ha csak Zrínyi Ádám szerezte is meg, ebben is a költő szerepét, magas-szintű olaszos kultúrája és a Boccacciót, Petrarcát, Machiavellit stb. felsorakoztató pompás könyvgyűjtemény spontán sugallatát kell látnunk.

*

Az áttekintett másfél század rendelkezésünkre álló Dante-nyomait összegezve megállapíthatjuk, hogy magát a dantei életművet nem ismerhette behatóan a régi magyar irodalom. Érdekes adatok tanúsítják viszont történeti alakjának és irodalom-történeti jelentőségének ismeretét. Székely, Bornemisza, Eszterházi, Pázmány, Frölich — és még a Commediával kapcsolatba hozható Szepsi Csombor is — lényegében mind az előbbi csoportba utalhatók. Esetükben a Dante-ismeret — ahogy többször nyomatékosan hangsúlyoztuk — nem olasz hatás, hanem csupán a műveltségüket formáló nemzetközi humanista tudományosság produktumainak, illetve felekezeti jellegű forrásainak kisugárzása. A *Könyvecse*... szövegében megőrzött korai Dante-nyom e végső summázásban viszont megsúlyosbodik, hisz ha valószínűleg latin forrás nyomán, s Dante ismerete nélkül is származott hozzánk, mégis tudatos fordítási kísérletnek tekinthető. Dante irodalomtörténeti jelentőségét egyedül Rimay János Balassi-előszava érzékelteti régi irodalmunkban, s Bornemisza reflexióján túl ebből következtethetünk a magyar reneszánsz legnagyobb alakjának Dante-ismertére: Balassiéra, aki egyedül lehetett volna képes méltó tolmácsolásban megszólaltatni nyelvünkön a költőnek legalább szerelmi líráját. A régi magyar irodalom Dantére vonatkozó adatai és utalásai mindig az illető kor ideológiai áramlatának és esztétikai felfogásának, ízlésének és stílusának függvényeként jelennek meg. Dante neve — életútja vagy munkássága — Eszterházi és Pázmány tollán pl. bizonyító tekintély a reformáció avagy a katolicizmus hittételei mellett, a tudós Szepsi Csombor és Frölich műveiben hasznos erkölcsi példázat, illetve ismerni méltó nevezetesség, a sztoikus Rimay előszavában pedig tudós történeti érv egy tétel bizonyításához stb. A kifejezetten szépirodalmi igényvel készült munkákban természetesen a reflexiók stílári foglalatok is korhoz kötöttek. A misztika és a devotio moderna elemeivel elegy *Könyvecse*... pl. a magyar későközépkor díszítő jelzőket kedvelő, áhítattól, lelkesedéstől túlfűtött stílusában magyarítja forrását, Rimay pedig egy manierista képekkel átindázott hatalmas mondatfolyam névzuhatagába illeszti bele Dante nevét.

⁴⁹ Zsámboki példányának leírása: Gulyás Pál: *Bibliotheca Joannis Sambuci. Sámbock János könyvtára*. Bp. 1941. 19. sz. Bruto könyvtárjegyzékének Dante-adatai: Iványi Béla: *I. m.* 119, 121.

⁵⁰ Kaposi József: *I. m.* 90. Részletes címléírása: *Bibliotheca Zrínyiana. Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrínyi*. Wien 1893. 9.

⁵¹ Bori Imre, az Újvidéki Egyetem docense szíves levélbeli válasza nyomán.

Mindez, ha kevés is, nem értéktelen adatláncolat. Ahhoz azonban mégsem volt elég, hogy *belülről* készítse fel irodalmunkat Dante végleges befogadására. Erre csak a klasszicizmus és romantika határán kerülhet majd sor, amikor — Szauder József szerint⁵² — az ismeretlenségből felbukó „Dantét ugyanannak a preromantikus erjedésnek, ízlésváltozásnak a hulláma vette hátára Magyarországon, mint Európaszerte, szövegszerű — első — lenyomatát is hátrahagyva magyar nyelven.”

⁵² Szauder József id. Döbrentei-tanulmányából. I. m. 361.

EGY VERS ÉRTELMEZÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI
ADY ENDRE: AZ ŐS KAJÁN

Ady, interpretáció szempontjából a legnehezebbek közé tartozik. A végső megértést csak az egész életműben való biztos mozgás teszi lehetővé. Motívumok, nehezen magyarázható verslocusok csak úgy értelmezhetők teljességgel, ha az elemző előtt asszociatív módon ott áll a kapcsolat lehetősége, azokhoz a motívumokhoz, helyekhez, amelyekkel összevetve az egyedinek tűnő mozzanat az egész életműre általánosítható értelmet nyer.

Ezzel az állandó kombinatív feszültséggel írta Benedek Marcell az Ady breviáriumot és Földessy Gyula az Ady minden titkait. A módszer eredménye ismert: hatalmas ismerethalmaz és értelmezési lehetőség az életműre vonatkozóan. Ám Földessy művének olvasása igazolja, hogy így az írói életmű darabjainak értékrendje elsikkad, motívum motívumot követ, a vizsgálódó örömmel fedezi föl az egymásnak megfelelő mozzanatokot, néha értelmezi is azokat nagy vonalaiban, de végül is idézethalmaz áll az olvasó előtt. A módszer szempontjából szerencsésebbnek tűnik Benedek Marcellé, aki Ady művészetében 10 fő motívumot jelöl meg és azok mögé sorakoztatja az egész életművet. Lehetséges, hogy így a leszűkítés hibájába esik a vizsgálódó, de megvan az a nyeresége, hogy az alapul fölvetett néhány motívumot teljességgel értelmezi, még akkor is, ha bizonyosakat nem tud ide csatolni vagy éppen-séggel erőszakkal kapcsol ide. A lényeges az, hogy nem szabad eleve elhatározott teóriával indulni a mű felé és főleg az, hogy magából a műből kell kiindulni. Tehát mielőtt bármiféle összehasonlításra, általánosításra határozná el magát az interpretátor, a legnehezebb locustól a legkisebb interpunkció szerepéig meg kell fejtenie a művet. Alább ezt a megfigyelt kísérletet kívánjuk elvégezni.

A mű: Ady Endre: Az ős Kaján c. verse. Most mellőzünk a verselemzés első lépésének körülményes elvégzését, a vers szituálását, megtalálható az Ady-irodalomban, a Magyar Klasszikusok Ady kötetében stb. Igyekszünk csak a műre koncentrálni figyelmünket, de nem kerülhetjük meg azokat az értékeléseket, melyek a műre vonatkoznak és Schöpfungtól, Barta Jánostól, Révész Bélától meg Földessy Gyulától származnak.

Schöpfung fedezi föl, hogy ez a vers az életmű addigi szakaszának összefoglalója, ő jelöli meg a vers víziójellegét és a *démont, magyar démonnak* nevezi. A démonnal való küzdelem gondolatát idézi Barta János is az Ady irodalomban keveset citált, de módszerében példás, eredményeiben alapvető megállapításokat tartalmazó munkájában, ahol Schöpfunggal egyezően jelöli meg a mű jelentőségét: „Önszemlélete, önsorsának felfogása szempontjából ez talán Ady legjelentékenyebb verse”. A démonikus és a mítikus kapcsolatot emlegeti. (Barta János: Khiméra asszony serege. Adalékok Ady képzet- és szókincséhez. Magyar Századok, Bp. 1948. 278—298.) Révész Béla utalásai a párizsi boros éjszakákra és reggelekre semmiféle segítséget nem jelentenek a vers megértéséhez, ez elmondható Ady bármely más versének születéséről is.

(Révész Béla: Ady életéről, verseiről, jelleméről.) Föltűnő, hogy a Magyar Klasszikusok Ady kötetében komolyan idézik Révészt, pedig Barta János, akinek idézése innen hiányzik, mégiscsak a műről beszélt, Révész pedig csak fecsegett. És végül Földessy véleménye, melyet azért szeretnék hosszabban idézni, mert azt a lehetőséget kívánnám megmutatni, amit Földessy a maga módszerének következtelen alkalmazásával elszalasztott. Egy Adyval való beszélgetésből indul ki, amikor is Ady az ős Kaján kilétére vonatkozóan azt mondja: „az Élet, vagy ha úgy tetszik a Költészet.” Majd tovább Földessy: „Az *ős Kaján* éppoly megszemélyesítés, olyanszerű ősi-életérzés-ihlette költői alkotás, mint a görög mitológia számos terméke... az ős Kaján duhaj, magyar mása-változata az eredeti bűnbeesés s az ezért ránszakadt isteni átok zsidó-keresztény dogmájának.” Schöpfung a vers víziós jellegéből következően az ős Kaján alakjának értelmezését homályban kívánja hagyni: „Ki ez az ős Kaján? Inkább ne kérdezzük és ne keressük szemmel látható alakját, ne akarjunk belőle allegóriát csinálni.” De alig néhány passzussal odébb maga Schöpfung írja: „Az ős Kaján mithikus kódalakjában van kivetítve mindaz, ami Adyban rontás volt, azok a szörnyű romboló erők, amelyek lelke mélyében láncra verve, de hatalmukat mindig éreztetve rejtőztek. Énjének árnyéka ez, ami a bűn felé sodorja.” Tehát Schöpfung is az ős Kaján „kilétének” megfejtési kísérletéhez jut el.

A vers olvastán Földessy tétele látszik legelfogadhatóbbnak, de az furcsa, hogy Földessy nem törekszik állításának igazolására, ez összefoglaló tétel mellett a legkülönbözőbb értelmezések felé kalandozik el, és végül a vers kicsúszik kezéből.

1. *Bíbor-palástban jött Keletről*

A rímek ősi hajnalán.

Jött boros kedvvel, paripásan,

Zeneszerszámmal, dalosan

És mellém ült le ős Kaján.

Földessy: „*Bíborpalástban jött*; mert császár, s mert *hajnalkor* jön. Keletről: mert a Kelet a kultúra s így a *költészet* hazája is, az ős Kaján ezért Apolló... A „rím” a költészet helyett. Itt Ady túltekint az idő „idő” dimenzióján, ezért folytatja így: „És mellém ült le ős Kaján.” Boros kedvvel: Ady-féle metonimikus átvitel a költő személyéről az ős Kajánra... Paripásan: Pegazus-képzet, zeneszerszámmal, dalosan, mert a költészet istene.”

Sok ellentmondás ez itt egy csokorban. Kezdjük a legkisebbel. Nemcsak a bíborpalást itt a császár kelléke, a nagyúr jellemzője, hanem az egész első versszak fölépítése utal rá, és ez lényegesebb mint a bíborpalást. Ady az uralkodó hatalmast bejelenti, szinte egy uralkodói bevonulás szertartására emlékeztet az első négy sor, ahol a császár vagy király belépésekör felsoroltatnak az uralkodói érdemek és jogok. Tehát a vers kiindulásának értelmezését nem a bíborpalásttal kell kezdeni, mert ez csak külső kellék, és ha úgy indulunk el, ahogy Földessy, akkor nem tudjuk igazán kellő súllyal értelmezni e versszak utolsó sorát: „És mellém ült le ős Kaján.” Azt kell itt hangsúlyozni, hogy nagy úr, hatalmas uralkodó érkezett és e sorban korántsem az idő dimenzióján való túltekintésről van szó — hiszen ez természetes, mert a vízió ilyen akadályokat nem ismer — hanem sokkal inkább arról, hogy e sor megformálásból is érződjék: *mellém ült le, nem más mellé, engem választott ki* gondolata, még abban is, ahogy a sor szörendjét megszabja a *mellém* és az *ült le* egymásutánjában. (Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az *ült le* szókapcsolat hogyan hordozza ez érkező súlyos ittlétét, megérkezésének bizonyosságát!) Fontos mozzanata ez a versnek, hiszen az ellenpárjával fejeződik majd be az ős Kajánnal való viaskodás.

Ha a vers olvastán Földessy az ős Kajánban a *duhaj magyarság* mitológikus alakját véli fölfedezni — eléggé elfogadhatóan — akkor a versben minden, ami az ős Kajánra vonatkozik, ebből fejtendő meg.

Elfogadható Földessytől a *Kelet* és a *rímek ősi hajnala* olyasfajta társítása, hogy Kelet a költészet őshazája, de csak azzal a megszorítással, hogy *az is*. Hiszen a *Kelet* az ős Kaján legerősebb tulajdonságához csatolódik, ahhoz, amit magyar jellegnek nevezhetünk. Idevágó a versszak 3—4. sora is. Túlzás Földessytől: „Paripásan: Pegazusképzet, zeneszerszámmal, dalosan, mert a költészet Istene.” De hol itt a *pegazus-képzet*? A versben az áll: *paripásan*, amit nagyon helytelen a poézis pegazusával azonosítani, hiszen értelme ennek nemcsak az, hogy lovon, hanem az is (és ez a lényeges!), hogy *büszkén, délcegen*, tehát nagyon is *magyar* jellegű, a boros kedv, zeneszerszám, dalosság csak ezt súlyosbítja, fejt ki, jelenti be, mintegy az érkező hatalmas érdemeiként, tulajdonságaiként.

2. *Duhaj legény, fülembé nótáz,
Iszunk, iszunk s én hallgatom.
Piros hajnalok hosszú sorban
Suhannak el és részegen
Kopognak be az ablakon.*

Az 1—2. sorban az első versszak boros kedve és dalossága van itt ismételve a mulatás fázisainak változásához idomulva. De ez a két sor bizonyos meg bővítéssel ismétlés, több is az előzőknél, a vízió egyik alapvető szituációját foglalja magába, az ivását, a mulatását. A megismételt *iszunk, iszunk* huzamos időjelentése mellett a *fülembé nótáz* és az *én hallgatom* jelentéstartalma ugrik előre. A *fülembé nótáz* a mulatás képzetétől természetesnek tetszik, azonban éppen nem a természetes jelentésében áll itt: az egész verset tekintve, sokkal inkább abban van értelme, hogy *megkísért, kísért, a maga oldalára von. Az én hallgatom* sorzáró, benne ott bújkál valami a tehetetlenségből, a kiszolgáltatottságból is.

A szakasz utolsó három sora megválnak az ős Kaján képzetétől, egy másik vízióval egészül ki a látomás, de csak egy villanásra. Földessytől idézzük: „Ismét: Ady-féle időtlen szemlélet: az ős Kaján (a költészet) minden átvirrasztott hajnalán mellette ült és ül, de ezenfelül ideérti Ady sok ezer „részeg” hajnal elvonulását (a részeg itt mámorosságot jelent, ami inkább *ihletes*, mint boros mámorosság és az egész ős Kaján versen keresztül nem szószerint veendő a bor, amely a költői megmámorosodás szimbóluma, a „boros asztal” is szimbólikusan értendő.” Ami ez állítás utóbbi részét illeti — a bor versbeli értelmét — teljesen elfogadható. Nevetséges dolog lehetett, amikor Jászai Mari Az ős Kajánt mint antialkoholista verset adta elő. (Schöpplin idézi az esetet.) Az alkoholmámorba való beleomlást Ady többször magyarázza, jelesen az ide legközelebb eső és legkézenfekvőbbben idézhető Magyar Pimodán-ban, ahol a „magyar messiások”, a „nagy sorsra vágyók” borszeretetének társadalmi vonatkozásait bontogatja önvalloomásosan. Túl a költő egyéni tulajdonságain, borszeretetésén, e motívumnak a versben sokkal általánosabb jelentése van, ha nem is annyira szimbólikus, mint Földessy írja. A nagy ivások emelkednek itt nemzeti jellegű tulajdonsággá, a rontó démon, az ős Kaján kísértő cselekedetének jellemzőjévé. Tehát a személyes ok diktálta vershelyzet — duhaj mulatás — az egész nemzet sorsának jellemzője lesz a versben, és e mozzanat is példázza azt az Ady gesztust, amely a maga szólásán mindig az egész magyarság szólását érti.

Földessy a szakasz záró három sorban az időtlen szemléletet érti. Kétségtelen, hogy e három sor az idő múlására figyelmeztet, hiszen sokáig tartó helyzet képszerű

érzékeltetése, az pedig, hogy túllép a közönséges értelemben vett időfogalmon, az itt természetes is, hiszen itt is a víziós szemlélet uralkodik, de e három sor mégsem az időfogalomtól terhes leginkább, hanem attól a gondolattól, hogy egy másik (talán valóságosabb?) világból jön üzenet, híradás; az ablakon bekopogó hajnal képe (elég bizarr dolog így prózában elmondani!) erősen figyelmeztető hangulatiságú, üzenet-hozás is, meg annak a fölsvillantása is, hogy az a másik világ is jelen van lehetőségként. (Alább utalunk rá, hogy ez a mozzanat hogyan tér vissza a versben módosultan, a vers adta helyzetnek megfelelően.)

Maradt e három sorból legvégülre a *részegen* értelmezése. A versből magyarázható csak és megint Ady-s megoldás: a maga hangulata, versbeli lelki helyzete vetítődik rá e másik világra is.

3. *Szent Kelet vesztett boldogsága,
Ez a gyalázatos jelen
És a kicifrált köd-jövendő
Táncol egy boros asztalon
S ős Kaján birkózik velem.*

Földessy utal rá, hogy a szent Kelettel „itt újra becsúszik az ősi pogány magyar keletisége: a zavartalan, naív életöröm elvesztése itt Nyugat szomszédságában, a keresztény kultúrában...”. Bár az utóbbi mozzanatok már nem találhatók a versben, de az ilyesfajta értelmezési kitágítás, az egész Ady életmű ismeretében lehetséges. Az azonban túlzás, hogy „itt megint becsúszik az ősi pogány, „Kelet” motívuma a versbe, hiszen kezdettől fogva ott van benne és ez a domináló. Am e versszak első négy sorának csak egy része a szent Kelet képe, nem különváltan értelmezendő: *szent Kelet, gyalázatos jelen és kicifrált köd-jövendő* van itt együtt — múlt, jelen, jövő, mindhárom a leghangolóbb vonatkozásban.

A szent Kelet *vesztett* boldogsága a soha vissza nem térő múlt teljes elvesztésének hangulatát és értelmét hordozza magában, a gyalázatos jelen már nem is szorul magyarázatra, de annál inkább a *kicifrált köd-jövendő*, mely megint nagyon magyar. A légvárakra épített, történelmi körülményeinkkel és hivatásunkkal nem számoló hazug jövőképzetek nemzeti jellemünkkel váltak, önmagunkra ismertető tulajdonságaink. Tehát a múlt, jelen, jövő van itt kockára vetve, ez a tét. (A „Táncol egy boros asztalon” sor ilyen értelmezésre enged következtetni.) Apró mozzanatok tűnik, de igen lényeges, hogy a jelen, a költő jelene a leggyászosabb jelzővel illetődik, ez is a kiemelés egyik nagyon finom jelentkezése a versben. Végül a záró-sor: *S ős Kaján birkózik velem*. Földessy értelmezésében: „azaz az Élet, a Kultúra, a Költészet hajtja munkára, az alkotásra”. De a versből nem ez derül ki, az ős Kaján-nal való birokrakelésben kevesebb van, mint az Élettel csak úgy általában való birkózás és több, konkrétabb harc ez, mint a Kultúra és Költészet munkárahajtó összkélése.

4. *Én rossz zsakettben bóbiskálok,
Az ős Kaján vállán bíbor.
Feszület, két gyertya, komorság.
Nagy torna ez, bús végtelen
S az asztalon ömlik a bor.*

A két első sorba foglalt ellentétesség egy nagy, egyenlőtlen küzdelem rezignált bejelentése. A befejező három sorról: Földessy szerint: „keresztény középkori rekvizitumok és élethangulat, mert a költő már a keresztény kultúrában él.” Valóban

Középkori rekvizitumok ezek, de a versszövegben elfoglalt helyük szerint nem ebben van értelmük, hanem abban, hogy a virrasztás, a tor képzetét hordozzák már akkor, amikor a vers-vízíó cselekményleírásában még szó sincs halottról, vesztésről, tehát a torna eredményének ismerete nélkül a küzdő felek egyikének biztos halála vetül előre a rekvizitumokban. A szakasz első két sora után pedig aligha kétséges a vesztes személye.

Az előbbi szakasz *birkózik* szóhasználata után itt a *nagy torna* kifejezést találjuk. Ezzel a vers és versbeli helyzet megemelődik, a torna nem a boros birkózás csak, hanem nagy tétű harc, ahol a személyes érdeken túl a győzelem veszteség a nemzet sorsára volt kihatással. Így emelkedik az ős Kajánnal való viaskodás a nemzet sorsáért való harccá, és itt közeledik egyre inkább az olvasó ama fölismerés felé, hogy a vers legszubjektívebb vonatkozásaiban is ezt az általánosabb, szélesebbkörű mondanót keresse.

5. *Ó-Babilon ideje óta*

Az ős Kaján harcol velem.

Ott járhatott egy céda őszám

S nekem azóta cimborám,

Apám, császárom, istenem.

Földessy szerint: „Ez az *Ó-Babilon ideje óta* arra vall, hogy a „*rímek ősi hajnalá*-ban az *ősi* jelző azonos az *Ó-Babilon ideje* metonimikus érvényű szólás időtlenítő szemléletével... Azóta harcol vele: ismét az időtlen szemlélet, teljes férevetése a múlt-jelen-jövő időkategóriáinak. De életérzésének az a mozzanata is belejátszik, hogy Ady magát az *egész* magyarság egyetemes, mintegy idő-fölötti reprezentánsának tekinti. Kiegészíti a megokolást avval is, hogy valamelyik őse ott járt, s onnan hozta magával az *ős Kajánt*: a költészetet, a kultúrát.” Nehéz sor az első sor, de itt sem indulhatunk el Földessyvel, mert hiszen ellentmond a vers logikájának, hogy az *Ó-Babilon* csak az időtlen szemlélet kifejezője; nem is szólva arról, hogy a költészet hazája, mert Földessy szerint onnan hozta az a bizonyos ős a költészetet és kultúrát. Ez az utóbbi teljesen esetleges magyarázat, hiszen bármely más ősi kultúrát megjelölhetne a költő, régebbit a babiloninál, mégis ez áll itt, szerintünk sokkal mélyebb értelemmel. Ha hordozza is az időfogalom olyasfajta értelmét, amelyet Földessy kiolvas belőle, mégis mélyebb értelemmel áll bele a vers egészébe: Babilon az összezavarodott nyelvű toronyépítők széthullásának, istent vívó gőgjük leomlásának jelképe. És mint ilyen, állandó visszatérő motívuma a magyar protestantizmus hitvitázó és prédikációs irodalmának (Ady egyik legerősebben buzogó forrása!), megváltozott körülmények között Babilon nevének idézése nélkül is az egész magyar költészetnek, melyben a visszavonás, a testvérharc az egymás ellen támadás, a meg nem értés problémája éppen a XIX. század költészetében lesz uralkodó motívum, és élő problémája Adynak is. Az utolsó három sornál sem az időtlen szemlélet problémáját kell kiemelni, hanem azt a gondolatot, hogy a költő kimondja: az *ős Kaján* mindenem.)

6. *Korhely Apolló, gúnyos arcú,*

Palástja csusszan, loca vár,

De áll a bál és zúg a torna.

Bujdosik, egyre bujdosik

Véres asztalon a pohár.

Földessy: „az *ős Kaján*, mint az Ady Apollója, az ő lelkében él s a költemény ebből a szempontból a költő énjének két része, két félre hasadása: az egyik a kultúráért,

a költészetért élő, a másik: az ebbe belefáradt, belecsömörlött költő.” Földessy a *korhely Apolló* értelmezésénél nagyon messze megy, nem marad meg eredeti álláspontján, a magyar mitológikus alak fogalmánál, pedig a korhely Apollóban csak ez van, lerántva a görög mitológia alakja a magyar valóságba. Ady többször idézi önmaga Apollóságát és ennek behanyatlását a magyar sorsba.

Az idő múlása, a nagy harc hosszúságának érzékeltetése a szakasz befejező három sora. Ám a *véres asztal a boros asztalhoz* képest sokkal komolyabb viadalról árulkodik.” Bujdosik, egyre bujdosik... a pohár” sorok értelme: a pohár egyik kézről a másikba kerül, tehát itatják, tüzelik egymást, hosszan, sokáig vagy mindig. De benne van a bujdosó pohár fogalma is, mely pohárnak nincsen talpa, kerek, nem lehet letenni, állandóan kézben kell tartani, inni kell belőle. Ady a valóságos mulatás és a valóságos ivás helyzetét viszi át a vízióba, melyben amannak a valóságnak képei a küsszerűségből egyetemes nemzeti vonatkozások kifejezésének eszközeivé válnak.

A 7—15. szakaszig terjedő rész jól elkülöníthető a verstestben. Egy kivételével a szakaszok mind idézőjelben állnak. Mit mondanak ezek a részek? A kényszerű harcból való megválás óhajtja a költő, legszemélyesebb kincseinek és megszenvedett tapasztalásainak elősorolásával.

7. „Nagyságos úr, kegyes pajtásom,
Bocsáss már, nehéz a fejem.
Sok volt, sok volt immár a jóból,
Sok volt a bűn, az éj a vágy,
Apám, sok volt a szerelem.”

E versszak csak általánosságban sorolja fel a harctól való oldózás okait. A megszólítás utal az 5. versszakban levő fölsorolásra, tisztelgő, de pajtáskodó is. A versszerkezet szempontjából igen lényeges szakasz ez, itt fordul át a már eleve egyenlőtlen harc a vereséget érző legyőzött könyörgésévé. De a versszak után mintha törés lenne, hiszen az egyenes beszédet újra a helyzetet leíró hang váltja föl.

Magyarázata: a kérő választ vár, az ős Kaján azonban az egész vers további folyamán minden válasz nélkül hagyja ezt a könyörgést, legföljebb a Kaján tulajdonosságának megfelelően: kacag.

Az elbocsájtás árát, lehetőségét kereső legyőzött egyre intenzívebben ajánlja föl minden értékét a győzőnek.

8. Nyögve kínálom törött lantom,
Törött szívem, de ő kacag.
Robogva jár, kel, fut az Élet
Énekes, véres és boros
Szent korcsma-ablakunk alatt.

Ami az első két sorban különös figyelmet érdemel, az a *töröttség* kétszeri hangsúlyozása. Megvan benne Ady világszemléletének az egész költészetét átszövő jellege, az, amit más helyütt úgy mond, hogy „minden Egész eltörött.” A világ Arany János teljességű szemléletéhez viszonyítva itt a részek megmagyarázhatatlan egymásradoxitásában élő költő világlátásának mozzanata rejlik. A 8. versszak befejező három sora a második versszak helyzetét ismétli meg, de itt már csak tudomásul vétele van amannak a világnak, nincs híradás az életről, nincs üzenetküldés és figyelmeztetés. A küzdelem itt is, mint a *torna* fogalmának fölbukkanásakor, megemlékeződik a *szent-korcsma* kifejezéssel, bizonyos patetikuságot kap.

A 9—15. versszak egy gáttalan lefutósú hatalmas könyörgés, a 9—14. szakaszok *uram* megszólítással kezdődnek, formailag is a könyörgő zsoltárok jellegét őrzik.

9. „*Uram, kelj mással viadalra,
Nekem az öröm nem öröm,
Fejfájás a mámor s a hírnév.
Cudar álmokban elkopott
A büszke oroszlámköröm.*”

A versszak értelme legkönnyebben lefordítható arra a valóságra, amelyben Ady föllépése pillanatától él, kétes hírnevet csiholó barátok és álcázatlan támadók között. A befejező sorok rejtve a magyar messiások problémát őrzik.

10. „*Uram, az én rögöm magyar rög,
Meddő, kisajtott. Mit akar
A te nagy mámor-biztatásod?
Mit ér a bor- és véráldomás?
Mit ér az ember, ha magyar?*”

A vers legtagabb köre ez, a vers csúcsa. Az önszemlélet itt táguul nemzetszemléletté. Itt aztán már nyilvánvaló, hogy mennyire nem a vízióban szereplő nagy ivás, birkózás tárgyi valóságán van a hangsúly, hanem a mögöttük levő gondolati általánosításon. A magyar rög képe, amely a lápból lett ugarrá (tehát elhanyagolták — írja Bóka!) itt a meddő, kisajtott jelzőkkel súlyosul, de megvan a kapcsolata a következő versszaknak ezzel a passzusával is:”

„*Uram, én szegény, kósza szolga,
Elhasznált, nagy bolond vagyok.*” — maga a költő test-

vére és egyben fia e földnek. Földessy, aki már a 6. versszakkal befejezi a verssel való foglalkozást és nem vizsgálja tovább, e két sort még magyarázza, így: „célzás a debreceni, nagyváradai újságírói agyondolgoztatottságára”. Ha Földessy komolyan vette Ady megfektő válaszát az ős Kaján mi- vagy kilétére vonatkozóan, akkor ezen a ponton megfélekedezett róla, mert nevetségesen leegyszerűsíti a dolgot és nem az egész vers szempontjából értelmezi ezt a helyet, hanem a költő életének egy mozzanatából, amely pl. a váradai évekre nem is nagyon vonatkoztatható. A *mámorbiztatás* visszacsatolható a 3. versszak *kicifrált-ködjövendő* motívumához, hiszen e mámor-biztatás erre a ködjövendőre vonatkozik. A 10. versszak befejező sora, e kérdő fölkiáltás a vers csúcsa. Benne nemcsak az eddigi Adymű központi magva van: a kis nép nagyratörése és történeti szerepét belátni és betölteni nem tudó, örökségét nem értő, helyét nem találó kis nép fiának fölkiáltása, hanem a későbbi Ady nagy verseinek alapgondolata is, amikor majd az *Idők rostjáról*, a *nekünk Mohács kell* gondolatáról ír. A legnagyobb Ady-gondolatok egyike ez: hogyan lehet magyarnak, embernek lenni?

Úgy tűnik, hogy a vers ettől kezdve kisebb körökre szorul, a könyörgő önmagára szűkíti mondandóját, azonban semmiféle törést nem érzünk a versben, mert e szűkebb kör egyben a szubjektív intenzitást is eredményezi.

11. „Uram, én szegény, kósza szolgál,
Elhasznált, nagy bolond vagyok.
Miért igyak most már rogyásig?
Pénzem nincs, hitem elinált,
Erőm elfogyott, meghalok.”

E versszakban, éppúgy mint a 7-ben csak általánosságban történik a felsorolás, de a könyörgés pszichózisa hullámvázának megfelelően dacosabban indul és végül meg-
lágyl a hang, megtörik a szándék.

„Uram, van egy anyám: szent asszony.
Van egy Lédám: áldott legyen.
Van egy pár álomvillanásom,
Egy-két hívem. S lelkem alatt
Egy nagy mocsár: a fürtelem.”

Az anya-kép: szent asszony — minden anyjáról szóló Ady-verssel harmonizál. De a Lédára vonatkozó rész nem ilyen kézenfekvően magyarázható. Az idézőjeles részből főntebb azt írtuk, hogy zsoldáros könyörgés, tehát az imádságosság felé tolódik itt el a vers, ebben a részben természetesnek tűnik, hogy Léda az imádság frazeológiájából vett jelzöt kapja alakjának jellemzésére. Utalhatunk itt arra is, hogy Ady többször nevezi a Lédához szóló verseket *Léda zsoldároknak*.

13. „Volna talán egy-két nótám is,
Egy-két buja, új nagy dalom,
De íme, el akarok esni
Asztal alatt, mámor alatt
Ezen az ős viadalon.”

A 12. versszak 3—4. sorát és a 13. 1—2. sorát együtt értelmezhetjük. Az egy-pár és az egy-két szóalakok használata erős bizonytalanságot árul el. A *van* kijelentő bizonyosságát ingatja meg. Az *álomvillanás* hangulatilag hordozza a zseniöntudatot is. Az valószínű, hogy a *buja* jelző az újjal van kapcsolatban, de az is bizonyos, hogy a *buja vadon*-nak emlegetett Magyarország jelzőjében megbújó értelem is belesugárzik ebbe.

„.....S lelkem alatt
Egy nagy mocsár a fürtelem.”

Nem könnyű értelmezésű sor ez sem. Ady önszemléletének egyik legszebb momentuma, a maga jó és rossz, zsenitündöklése és emberi gyarlóságának egyszerűrelátása, e kettősségben való erős ingadozás és őszinteség van meg benne, arról vall, hogy a felsorolt önértékek és tiszta emberi kapcsolatok mellett Adyban rontón ott él az ellenkezője is, egyszerre hordozza magában. (Vö. Búgnak a tárnák című verse hasonló önszemléletével.)

14. „Uram, bocsásd el bús szolgálodat,
Nincs semmi már, csak: a Bizony,
Az ős Bizony, a biztos romlás.
Ne ígézz, ne bánts, ne itass.
Uram, én többet nem iszom.”

*„Van csömöröm, nagy irtózásom
S egy beteg, fonnyadt derekam.
Utolszor meghajlok előtted,
Földhöz vágom a poharam.
Uram, én megadom magam.”*

A halál képzetének nem első, de legerősebb megjelenése ez, a végsőig megtörtetett ember utolsó, és eredménytelen ellenállási gesztusa, értelmetlen és hiábavaló föllázadása, ezzel a mozzanattal zárul a torna és a könyörgés. (A befejező sor a könyörgésen belül a zsoltár visszafordulása is.) A vers befejező két szakasza a kezdő két szakasz antipólusa, nemcsak helye szerint, hanem tartalmában is bizonyos visszaéneklés jellege van.

(A 14. versszak első sora is bibliai, Simeon boldog szavai ezek, de itt éppen ellenkező érzést fejeznek ki.)

*„S már látom mint kap paripára,
Vállamra üt, nagyot nevet
S viszik tovább a táltosával
Pogány dalok, víg hajnalok,
Boszorkányos, forró szelek.*

*Száll Keletről tovább Nyugatra,
Új, pogány tornákra szalad
S én feszülettel, tört pohárral,
Hűlt testtel, dermedt-vidoron
Elnyúlok az asztal alatt.*

A bevezető sorokban megjelenő ōs Kaján alakja szinte a történelmi múltból ereszkedik alá, de mégis valóságosabban, mint itt a távozáskor, ahol a nagy torna legyőzöttjének üvegesedő tekintetében az ōs Kaján valami varázsos, babonás alakként tükröződik, akinek nem a történelmi mítoszok már a jellemzői, hanem a magyar néphitből ráaggatott tulajdonságok. *A víg hajnalok* motívum újrajelentkezése már nem a figyelmeztetés vagy a másik világ lehetősége, hanem a győző diadalmas továbbvonulásának segítője. A bevezető sorok még emelkedett öntudattal vallanak a megkülönböztetett helyzetről: *mellém ült le ōs Kaján*; itt már új pogány tornákról van szó, a legyőzöttek száma növekedni fog. A vers befejező soraiban egyszerre van ott a valóságos világból és helyzetből vett kép, a korcsmai mulatásé, de az általánosabb gondolatiságú nagy tornáé is, bizarrul a mulatásban legyőzött kezében kereszt. A legyőzöttség nem egyéni tragédia csak. Az utolsó versszak első sora: *Száll Keletről tovább Nyugatra* — nem egyértelműen lokális vonatkozású, sőt talán nem is az. Sokkal inkább az van benne, hogy az ōs Kaján diadalai tovább tartanak a magyarság életében, és itt ez az élet az idő kategóriájában értendő.

Ki és mi hát az ōs Kaján? Válaszolni kell erre a kérdésre, mégha Schöpfung prózáinak tartja is a választ, a vers vizsgálatából pedig kiderül, hogy a versértelmező nem maradhat meg az általánosságnál. Tehát az ōs Kaján „az Élet” — mondja Ady válaszának egy részében. Az élet, mondhatjuk mi is, de nem pusztán általában az élet, hanem a magyar élet, ha úgy tetszik a magyar sors, a magyar psziché, a magyar világlátás és életforma, amely a történelmi idők során változott ugyan, de egészen Adyig megmaradt annak a fantomnak, amely ellen Ady az egész életét és művészetét teszi föl. Mitikus alak az ōs Kaján, de egyetlen tulajdonsága sincs, amelyik ne lenne magyar. Kétségtelen, hogy a vers látóhatára sötét, erősen pesszimista, de mégsem

lehet az ún. dekadens Ady témák közé sorolni; érezni kell belőle azt a nagy tragédiát, amit Ady átél: az ős Kaján a megrontott és megromlott magyar sors állandóan rosszra kísértő balfele, de nem idegen Adytól, hiszen éppúgy része önmagának, mint az egész magyarságnak. A vele való harc, mégha vereségek egész sorát hozza is, Ady költészetének központi magja, legkorszerűbb része, semmiképp sem lehet a dekadens témák közé vetni.

A versértelmezésben erősen Földessyt ellenpontoztam, így természetes, hogy az ő értelmzésének a költészetre vonatkozó megjegyzéseit én a *magyarság-motívum* bizonyos túlhangsúlyozásával próbáltam egyensúlyba hozni.

BESZÁMOLO

BÖLCSESZDOKTORI ÉRTEKEZÉSEK

Nemes Gábor: A Psalterium Ungaricum forrásai (1964)

A dolgozat sokoldalúan vizsgálja Szenczi Molnár Albert zsoltáros könyvének lehetséges magyar és külföldi forrásait. A magyar forrásokkal foglalkozó fejezet célkitűzésében és megvalósításában is számos újat hoz. A psalterium egyszerre jelenti a XVI. századi reformáció és a magyar világi reneszánsz költészet számos törekvésének folytatását és betetőzését. Ezért figyelemre méltó, hogy Nemes elsőként teszi egyszerre mindkét előzmény hatását vizsgálat tárgyává. Tehát a reformáció korabeli zsoltárok és Balassi költészete egyaránt helyet kapnak munkájában. Sőt olyan — mindmáig kiadatlan — mű is, mint Bogáti Fazekas Miklós zsoltárgyűjteménye, amit a régebbi kutatások nemcsak kéziratosságá, hanem szűk felekezeti szempontok, kálvinista elfogultság következtében is, figyelmen kívül hagytak.

A külföldi források rendkívül alapos, részletesen dokumentált vizsgálata végső soron nem vezet új eredményre, hanem csak megerősít egy félévszázaddal ezelőtti álláspontot a német forrás elsődlegességéről. Ez mégis erénye a dolgozatnak: a szerző nem ragadtatta el magát a francia forrással való egyezésektől.

Dr. Gaál Mihályné Sin Edit: Gyóni Géza (1965)

A disszertáció legfőbb értéke, hogy részletesen, sok forrást fölhasználva rajzolja meg Gyóni Géza életének útját, s költeményeinek kellő ismeretében mutatja ki az életműben meglevő politikai tudatosodás folyamatát, nem hagyván figyelmen kívül e fejlődés buktatóit, visszaeséseit sem.

A szerző Gyóni alakját a korszak magyar irodalmi életének egészébe állítva kívánja megvilágítani. Különösen szükséges ez a kitekintés a költő háborús lírájának megítélésakor s ezt a feladatot a dolgozat írója kielégítő mértékben oldotta meg, bár Gyóninak a baloldalhoz való tartózkodását kissé erőlteti. Többhelyütt helyesen hívja föl a figyelmet a Gyónit ért Reviczky-, Szabolcska-, Ady-hatásokra. Tömör, jó nyomon járó összefoglaló fejezet zárja a munkát Gyóni költészetének „utóéletéről”, értékeléséről.

Bárdos Pál: Gábor Andor pályaképe 1918—19-ig (1966)

A dolgozat alapos, részletes kidolgozott képet ad Gábor Andornak a forradalmak illetve az ellenforradalom időszakáig terjedő pályaszakaszáról és mun-

kasságáról. Kisebb-nagyobb Gábor-művek egész sorának elemzésére támaszkodva helyesen mutat rá azon nézetek tarthatatlanságára, melyek a fiatal Gábor Andort is forradalmárnak állították be, ugyanakkor nem kevésbé határozottan cáfolja a reakció oldaláról kialakított, rosszindulat által torzított Gábor Andor portrét is. A Bárdos által kialakított kép nagyjából megegyezik ugyan azzal, amelyik Diószegi András kutatásai nyomán kirajzolódik előttünk, de ezt a képet ő sok tekintetben gazdagítja,

számos találó megállapítással árnyaltabban dolgozza ki, több szállal köti a korhoz és egy-két ponton ki is igazítja azt. (A színművekkel kapcsolatban.)

Figyelemre méltó a kabaréről szóló, annak általános megítélését taglaló rész. A dolgozat nyíltan szembenéz azzal a ténnyel is, hogy Gábor Andor számos, eszmei és művészi tekintetben egyaránt sekélyes írásművet is alkotott; meggyőzően mutat rá ellentmondásainak egyfajta — átmeneti — eszmei nihilizmusban való gyökerezésére.

TARTALOM

<i>Keserű Bálint</i> : A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája	3
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Dante neve százötven év magyar irodalmában (1621—1664)	23
<i>Ilia Mihály</i> : Egy vers értelmezésének lehetőségei (Ady Endre: Az ős Kaján)	43

BESZÁMOLÓ

Bölcsészdoktori értekezések (1964—1966)	53
---	----

B 20 3537

Felelős kiadó: Halász Előd

Megjelent 250 példányban 5 (A/5) ív terjedelemben

Kézirat a nyomdában érkezett: 1966 június hó.

Készült: monó szedéssel, íves magasnyomással
az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint

66-6314 — Szegedi Nyomda Vállalat.